

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

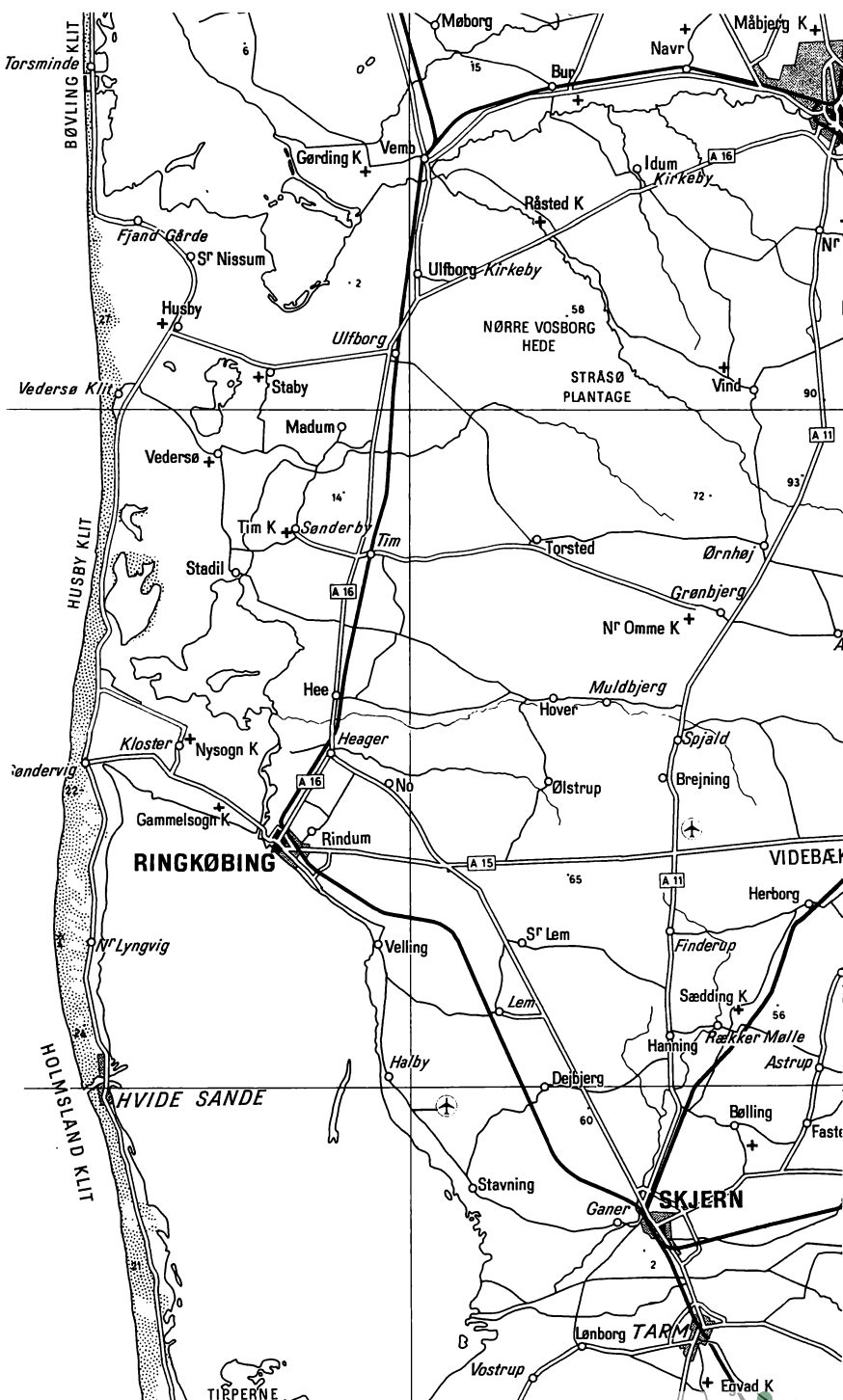
Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fra FANØ til HOLMSLAND KLIT

Udsnit af Geodætisk Instituts kortværk – D/300. Copyright.

TURISTÅRBOGEN 1980

Blaabjerg. Uddrag af Steen Steensen Blichers »Vestlig Profil af den Cimbriske Halvø« 3

Vestjyske landskaber

af kulturgeograf, cand.mag. Horst Meesenburg 4

Sproget i Vestjylland

af professor, dr.phil. Kristian Ringgaard 12

Bonde og fisker

af kulturgeograf, cand.mag. Horst Meesenburg 17

Vestjylland i hedenold

af forfatteren, redaktør Henning Dehn-Nielsen 27

Historisk set

af forfatteren, redaktør Henning Dehn-Nielsen 40

Kirker og kalkmalerier

af redaktør, cand.mag. Ebbe Nyborg 51

Åndelige rørelser i Vestjylland

af politiassistent Knud Jensen 59

Boliger på landet

af overinspektør, cand.mag. Peter Michelsen 67

Femten år på Fanø

af forfatteren Ulf Gudmundsen 75

Esbjerg. Fra nybyggerby til egnscenter

af seminarielæktor Verner Bruhn 84

Ringkjøbing, hovedtræk af byens historie

af museumsinspektør, mag.art. Jens Aarup Jensen 92

Varde i opgang og nedgang

af redaktør Johannes A. Jensen 100

Skjern – Danmarks yngste købstad

af redaktør Axel Søndergård 105

Ture i Vestjylland

af redaktør, cand.jur. Tage Christiansen 111

Dejbjerg-Lem-området 111

Mellem Skjern og Varde 115

Mellem Varde og Kongeåen 125

Fanø og Ho Bugt 128

Filsø-Tipperne-Holmsland Klit-Ringkjøbing 135

Denne bog er sat med 9 punkt Intertype Baskerville
og trykt i Fyens Stiftbogtrykkeri, Odense
Illustrationerne fra Fyens Stifts Reproduktionsanstalt
Typografien ved Erik Ellegaard Frederiksen IDD
På omslaget klit og strand ved Søndervig
Fotograf Sven Thoby, Danmarks Turistråd

Redaktion ved Henning Dehn-Nielsen

Udgivet af Samvirkende Danske Turistforeninger

ISBN 87-87928-00-0

ISSN 0564-5034

Udsnit af Geodætisk Instituts kort
er gengivet med instituttets tilladelse (A.94/80).

Steen Steensen
Blicher

Blaabjerg

Nedenstående er et uddrag fra Steen Steensen Blichers »Vestlig Profil af den Cimbriske Halvø« fra 1839.

Paa denne Kæmpehøi gives en Udsigt – en *Omsigt*, der var en Malermesters Pensel fuldkommen værdig; *det* kunde blive et Panorama, der var værdt at tale om: trindtom forneden det gule Sandhav med dets ubevægelige Bølger, der mod Syden og Norden strækker sig saa langt som Øiet naar: mod Vesten, Storhavet med sine evigt urolige Vover: mod Østen, paa hiin Side Ørkenen, en mørk Stribe af det opdyrkede og beboede Land. En stor Indsøe noget borte i Syden med en Kirke, en Mølle og nogle Huse paa sine Bredder formilder det dødningsagtige i dette store melancholske Naturmalerie, paa hvis liigblege Grund de vidtadsprede mørke Pletter bringer os snarere i Tanker om Skibsvrag og Ligkister end om Huse. – *Tanker!* ja, mange Tanker, nye Tanker, dybe Tanker gjennemløbe Sjelen paa denne Sandhavets Kæmpegrav. – Ogsaa Dødstanken kommer ukaldet; du kan ikke holde den ude. Alle disse talløse Sandbobler! komme de Dig ikke for som Gravtuer? synes Dig ikke hele dette stille livløse Klitland at være en uhyre Kirkegaard, hvor selve Væxtlivet er uopvækkeligt begravet? Intet Korn, intet Græs til Føde for Mennesker og Dyr! Ingen blomster, til at kvæge dit matte Øie! – kun hist og her en *Hippophae Rhamnoides* – Ørkenens Cypres – med sine bleggrønne Blade, sine hvasse Torne, sine liiggule bittersure Frugter.

»Blaabjerg – Blaavand* – Blaavandshuk**« – »Alt blaat!« bemærker Du – »hvorfor ikke hvidt eller guult?« – I en Frastand, min Ven! antage virkelig disse bleggule Sandbanker fjerne Fjeldes røglblaa Farve; og, vidste Du ikke bedre, Du kunde troe, at have for dig Sverriges vilde Klippekystr, eller Du skulde indbilde Dig, at øine en Række af Skovbakker, saaledes som Vinterluften stundom meddeler dem sit eiendommelige blaalliggraa Skjær. – Lad Du dem derfor være, og følg mig lidet mod Norden! der vil jeg vise dig *virkelige* Enge, som ere farvede i *.f:gtegrønt*.

* En Bye. ** Et Næs

Vestjyske landskaber

Af Horst Meesenburg

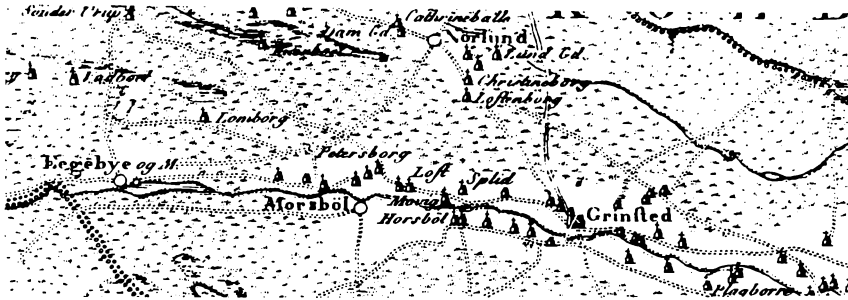
Såvel kulturhistorisk som geografisk falder denne bogs indhold naturligt i to, kyst og indland. Kystlandet præget af vestenvind, brænding og tidevand, af strandsø og vadehav, klit og marsk. Og med en havvendt kultur karakteriseret ved fiskeri og søfart samt ved de gamle købstæders beliggenhed ved å eller fjord. Bestemt af de tusindårige handelsveje, der forbandt – og forbinder – Nordsøens randstater.

Istidens indland

Indlandet er derimod karakteriseret af bakkeø, hedeslette og indsande, formgivet af istidens smeltevand og de arktiske storme. Sletterne er størst i nord, hvor smeltevandet bredte sine sandmasser hen over tertiærets brunkulsførende glimmersand omkring Grindsted Å og Skjern Å. Mod syd breder bakkeøerne deres højdedrag gennemskåret af Holme Å, Holsted Å og Kongeå's dalstrøg. Det er langs disse smeltevandsskabte dalstrøg, indlandet når sine landskabsmæssige højdepunkter. Her åd brævandet sine stejlskrænter ind i bakkeøernes højland, og her skabte tundratidens storme de vildeste indsander.

Særlig bemærkelsesværdigt er landskabet ved Grene Sande, sydvest for Billund. Fra Billund fører vejen mod Hejnsvig os gennem en typisk læhegnopdelt flade frem til broen over Grene Å, hvis løb har skåret sin snævre dal 5 m ned i hedesletten. Over den næste km skifter landskabet fuldstændig karakter. Det ligger stadig i samme gennemsnitshøjde, men den arktiske vindfygning har opbygget en række store klitsystemer, Grene Sande, der hæver sig indtil ti meter over de mellemliggende klitkær. Fåregræsning og turisme har formået at holde klitterne i live, plantedækket gennemhulles af store vindbrud, og det hvide sand grænser umiddelbart op til de mørkegrønne plantager af fyr. Bag den klitdækkede hedeslette fører en 20 m høj stejlskrænt os fra klitlandskabets kaos op på Hejnsvig Bakkeø's jævne agerland.

Kongeå-dalen starter som en vifte af åløb, der samles syd for Vejen, for herfra som en 30 m dyb og 3 km bred dal slyngende at bane sig vej vestpå for først ved Foldingbro gradvis at åbne sig mod den

Videnskabernes Selskabs kort fra 1804, omfattende bebyggelsen i Grindsted sogn.

brede slette, der på alle sider omgiver Ribe. Den nutidige Kongeå syn-
ner lidet i sin kæmpedal. Alligevel røber dalen ved sit slyngede forløb
og sine buede stejlskrænter tydeligt sin dannelselse under åben himmel.
Blot har de skabende vandmasser været af et langt større omfang end
nutidens. Det er da også tydeligt, at dalen gennem hele sit løb er ens
bred. Den har straks modtaget sin fulde vandmængde fra den nærlig-
gende isrands bræpporte.

Kulturhistorisk karakteriseres indlandet ved siden 1500-årene at
have ligget som en uvejsom, isoleret og byløs egn, hvor ådalenes
»eng-bygder« – med gårde på stribe – lå adskilt af lynghedens uende-
lige flader. Et tyndbefolket bondeland med store, sandede afstande
til øst- og vestkystens købstæder. Denne kontrast mellem to vidt for-
skellige kulturlandskaber – kystens og indlandets – var en realitet helt
op i vort århundrede, ja er – på trods af opdyrkning og plantning –
iøjnefaldende den dag i dag.

To udsigter

På den ene side udsigten fra Ribe Domkirkes tårn omgivet af den
middelalderlige købstads kinkelkroge på den stormflodssikre »by-
høj«, af rige marskenge – engang landets bedste høslet og græsning –
og på kanten mellem marsk og geest rækken af velhavende gårde. Og
på en klar dag ses Vadehavet som en fjern baggrund kantet af klitter-
ne omkring skipperbyen Sønderho. Udsigten uendelig, miljøet gam-
melt, men stadig grønt og frodigt.

På den ande side indlandet, hvis heder ganske vist er mindsket voldsomt, men afløst af et nyt, mindst ligeså karakteristisk landskab. Bysamfundene er unge, opstået i forbindelse med de talrige nye jernbaner og det ekspanderende landbrugs behov for service, omgivet af sandjordenes læhegns-opdelte flader og granplantagernes store, mørkegrønne felter. To verdener med en vidt forskellig udvikling, som først industri- og velstandssamfund har bibragt en vis ligestilling.

Havet skaber nyt land

Kysten er ung og havskabt. Istidens havspejl lå godt hundrede meter lavere end nutidens, havvandet var bundet i store iskapper, som først et stadigt varmere klima efterhånden bragte til smeltning. Gennem næsten 10.000 år steg havet med et årgennemsnit på 1 cm – en meter pr. århundrede – for som »stenalderhav« omkring 3000 f.Kr. at trænge sig ind over nutidens jyske kystlinie. Dets brænding skabte klinterne mellem Mosevrå og Grærup, hvorfra stenalderkysten fortsatte øst om Ho Bugt mod Esbjergs høje moræneland. Alt hvad der ligger vest for denne linie – dvs. hele klitområdet mellem Vejers, Blåvandshuk og Oksbøl samt Skallingen og Fanø – har havet i sin gavmildhed tilagt Jylland siden.

Thi nu blev bøtten vendt. Hvor havet hidtil havde været den sejrriige erobrere på landjordens bekostning, begyndte det samme hav nu gavmildt at føje til. Strandvolde og tanger blev svejset på kysten, klit lagt på klit, og kystlinien mellem Holmsland og Blåvand formgivet som en sammenhængende og velskabt bue. Flere hundrede kvadratkilometer nyt land. Blåvandshuk selv blev holdt på plads af Horns Revs havdækkede, men solide moræneryg, der skyder sig over fyre kilometer ud i Vesterhavet, en naturlig høfde. Fra hukket bøjede kystlinien i århundreder østpå for at ende i den nuværende klitø Langli, datidens Skallingen. Vestfor opbyggede brændingen imidlertid et nyt sandflak, Skalling Sand, der efterhånden blev fæstnet af klitter – for først i vort århundrede at forvandles fra et goldt højsand til en frodig marskeng.

Også Fanø er antagelig først blevet til omkring Kristi fødsel og har gennem vor tidsregnings 2000 år skiftet omrids ved hver ny storm. Selv om »vor kyst«, – den vi kender fra danmarkskortet og gerne betragter som noget varigt – således allerede har nogle årtusinder på

bagen, er den nu som før fastlagt på havets betingelser, bestemt af en stadig vekselvirkning mellem dets opbyggende og nedbrydende kræfter. Som helhed har »vor kyst« været i vækst, hvilket imidlertid ikke hindrer havet i lokalt og akut at opføre sig destruktivt. Skalling-ende er 1970'ernes bedste eksempel. Vandbygningsvæsenets tvende høfder holdt indtil 1969 halvøen på plads, men efter at først den ene, derpå den anden blev »bagskåret«, havde brændingen frit spil og åd i løbet af få år en god kilometer af sydspidsen.

Nord for Blåvandshuk er havets mest iøjnefaldende skaben afspærringen af de to strandsøer, Ringkjøbing Fjord og Filsø. Antagelig har ingen af vestkystens strandsøer – fra Nissum Bredning i nord til Filsø i syd – nogensinde ligget helt åbne for havet. Tværtimod er det et grundlæggende træk ved havets fremtrængen, at det søger at lukke sig selv ude. Dets idealform er udligningskysten, og det udspænder derfor odder, tanger og strandvolde fra pynt til pynt. Derfor består hele den jyske vestkyst – fra Skagen til Sild – af en lang række cirkelbuer. Jo større afstand mellem pynterne, jo større buer.

Fra højlandet ved Bovbjerg lukker Bøvling Klit for Nissum Fjord, Husby Klit for Stadil Fjord, mens Holmsland Klit strækker sit 40 km spænd helt fra Søndervig til Gammelgab. Filsø er allerede tidligt blevet afspærret fra havet og omdannet til sø, og dens afgrænsning mod vest er derfor langt bredere end tangerne. Alligevel er den veldefineret og kan følges fra Henne Strand til Vejers, kronet af Kærgård Plantage. Den sydligste lagune er Ho Bugt, men her har en ny landskabsformende kraft fået overtaget. Tidevandet.

Vadehavet

Syd for Horns Rev og Blåvandshuk viger det høje moræneland og gør plads for endnu en lagune. Skallingen kunne se ud som en ny tanges start, endnu en buet kystlinie med Fanø som fortsættelse, men Grådyb ødelægger billedet. Ikke som et tilfældigt gab, der som Nymindegab hurtigt sander til, men som et permanent dyb, der to gange i døgnet leder det pulserende tidevand ind og ud af sin 20 meter dybe rende. Og syd for skiller Knude, Juvre og Lister dybene på tilsvarende måde mellem Mandø, Rømø og Sild, samtidig med at Vadehavet bliver stadig bredere, tidevandsforskellen større.

Også her er »vort Danmarks-kort« bestemt og begrænset af kystli-

Flyfoto taget mod syd med den lille ø Langli som forgrund og Esbjerg og Fanø i baggrunden. Det er lavvande, vaderne ligger tørre, og kun de af blåmuslinge-banker indrammede tidevandsrender er vanddækkede. S. Tougaard fot.

niens forløb. Vadehav og dyb syner på kortet uvæsentlige sammenlignet med Fanø, Mandø og Rømø. Men i virkeligheden er øerne det uvæsentlige. Vigtigst er den store »Ribe Bugt« mellem pynterne Horns Rev i nord og Sild i syd. Ovenpå det mod vest skrånende istidslandskab har stormflod og tidevand gennem årtusinder aflejret en enorm sandsokkel – Vadehavet – som de fire dyb ved højvande sætter under vand, ved lavvande afvander. Yderst på bugtens enorme sandflak har havet, vinden og klitplanterne i forening skabt per-

manente øer – hvor dybene gav dem lov. Tidevandsrenderne og sand fladerne er det primære i landskabet, øerne en mere tilfældig følge.

Det er da også de udstrakte vader, der er områdets vigtigste økologiske aktiv. Tidevandet er den daglige livgiver, der bringer havets salt og næring ind til vadens milliarder af småorganismer og skaber forudsætningen for opvækst af fladfisk og føde for trækfugle. Øerne er i højere grad ørkener, men de er tørskoede og var tidligt boplads for mennesker.

Tidevandet skabte et vigtigt aktiv for områdets bønder, marsk-enge. Hvor vaderne nærmer sig højvandslinien, spirer de første landplanter, og gradvis grønnes vaden. Samtidig binder og gennemvokser planterødderne højvandets daglige, stormflodens periodiske aflejringer af sand og slik. Wade bliver til marsk. Og ligeså længe intet hindrer stormflodernes oversvømmelser, vil marsken højnes. Derfor ligger marsken mange steder op til 2 m over normalt højvande.

Hav, vind og tidevand

Mens indlandets landskaber i deres hovedtræk var udformede allerede ved istidens slutning, har kystlinien stadig ændret beliggenhed og forløb. Som kystparallelle revler fragtes sandet af vestenstormenes brænding og kyststrøm langs med og ind imod kysten, indtil det ender på stranden. Hver storm opbygger nye strandvolde, og når sandet er blevet tørt, overtager vinden jobbet som transportør.

Sandet flyger trillende og hoppende hen over stranden, fanges i græstuernes læ, og småklitterne forenes lidt efter lidt i en havklit. Er sandtilførslen stor, opbygges stadig nye havklitter adskilt af fugtige grønninger. Strand og klit er i løbet af efterkrigsårene blevet turismens kerneområde, og væksten i antallet af sommerhuse og campingpladser er et centralt problem i planlægningen af denne zones fremtid. Især de havnære klitters plantedække er yderst følsomt for den daglige passage af et stadigt voksende antal badegæster, og da klitzonens plantevækst ud over sin naturværdi tjener såvel kystsikring som dæmpning af sandflugt, kræver den særlig hensyntagen.

Fra havklitten blæste sandet længere ind over land. Får, menneske og storm brød hul i de ældre klitter, og sandet søg som store miles ind over sognene nord og syd for Filsø, dækkede agrene og fordrev bønderne. Videnskabernes Selskabs kort fra 1804 understreger de stren-

På vej mod Langli ad ebbevejen over Ho Bugts faste sandormevede.
S. Tougaard fot.

ge vilkår. De hvide agre ligger pletvis, omgivet af heder og moser, og flyvesandet strækker sine grå kiler langt østpå. Særlig imponerende er klithøjderne omkring Blåbjerg, hvis markerede højland adskiller landbrugsjordene ved Hovstrup og Henne.

I dag er sandfygningen indskrænket til de havnære klitter, mens lynghede og plantager dækker baglandet. Har den hvide klits græsser med deres forgrenede rodsystem først fået hold på sandet, kan også andre planter trives. Pil, revling og lyng indvandrer, den hvide klit forvandles til klithede. Klithederne blev tidligere udnyttet til græsning, man gravede lyngtørv og høstede klitgræs, hvilket siden tidlig middelalder bidrog til at holde sandflugten i live. Som led i 1790'ernes landboreformer blev også klitplantningen gradvis sat i system, i starten ved plantning af hjelme, siden ved anlæg af plantager.

Klitlandets skove

Områdets klitplantager dækker 105 km², hvoraf langt den største del består af nåleskov, domineret af den hårdføre bjergfyr. Plantagerne har i høj grad omformet klitlandskabet, idet deres grønne tæppe skjuler flyvesandets uroligt småbakkede overflade. Klitzonens mest spændende skovområde er Kærgård Plantage. Her og ved Blåbjerg findes rester af gammelt egekrat, der har magtet at overleve både menneskets og flyvesandets hærgen. Skoven består af et mandshøjt egepur, men udgravninger har vist, at det lave krat i virkeligheden er kronerne af forhuggede og tilsandede egetræer. De enkelte træers omfang kan afgrænses ved løvspringet i juni, idet hvert træ grønnes på sit tidspunkt, således at egekrattet danner en mosaik i gråt og brunt over til den sarte, lysgrønne farve.

Krattets højde er bestemt af vestenstormens evige slitage. På klitryggene svinder buskadset næsten ind til knæhøjde, mens det i lavningerne ligner noget, som man med lidt god vilje kan kalde skov. Men egekrattet skjuler ikke ganske udsynet over klitternes urolige relief, og disse »urskove« er en af kystens mest spændende landskaber.

Sproget i Vestjylland

Af K. Ringgaard

I vore dage sker der store forandringer med sproget rundt omkring i landet. Det er en følge af, at folk er blevet meget mere bevægelige. De rejser meget mere end før. Folk skifter ofte bopæl flere gange i deres liv. Man samler sig i større og større bebyggelser, i voksende stationsbyer og i købstæder. Og på den måde møder man mange, der taler anderledes og bliver dels ubevidst påvirket af dem, dels bevidst nødt til at ændre på sit sprog for at blive forstået eller i hvert fald for ikke at stikke for meget af. Det begynder allerede under den lange skolegang i de store skoler med rigsmålstalende lærere, og det fortsætter resten af livet. Hvad slutresultatet bliver af disse udjævninger er svært at forudsige, og sprogforskerne en endnu knapt kommet i gang med at studere forandringerne. Men det kan dog nævnes, at netop for Vestjylland foreligger der en undersøgelse af sproget i en landsby med knapt 300 indbyggere, og man fandt at kun halvdelen talte ren vestjysk, og det gjorde de ikke engang altid; de ændrede ofte deres sprog efter hvem, de talte med.

Før i tiden levede derimod det meste af befolkningen af landbruget. Folk kunne bo hele deres liv i samme gård og kom kun sjældent i berøring med mennesker fra andre sogne. Sproglige påvirkninger var derfor lang tid om at brede sig ud over landet, og det førte igen til, at der kunne være store forskelle fra egn til egn. Mange steder skulle man kun til nabosognet for at iagttage sprogforskelle. Landet blev gennemkrydset af dialektgrænser.

Men her danner Vestjylland dog en undtagelse. Dialekten var forbavsende ensartet på de store hedeflader fra Limfjorden i nord til Kongeåen eller Ribe Å i syd. De spredt boende hedeboender må trods alt være kommet en del sammen, og især har de nok følt sig som en ensartet gruppe, der stod i modsætning til bønderne i de federe egne. Kun Skjern Å har i nogen grad udgjort en samfærdselsgrænse, således at de få forskelle, der er, findes samlet her.

For den, der ikke er sprogforsker, er det mest karakteristiske ved vestjyderne nok deres stemmeføring. De taler ikke med lyse, glade

stemmer som øboerne, tværtimod. Det lyder næsten, som om de talte med maven. De taler underligt abrupt og nærmest støder ordene frem. En vestjyde, der boede i en himmerlandsk landsby, blev kaldt bummelum. Fynboerne mener, at vestjysk er et sprog for oldinge og finder det underligt, at små børn kan tale sådan.

Sprogforskerne hæfter sig mere ved andre ting. De finder det således bemærkelsesværdigt, at grammatikken er ganske meget anderledes end i rigssproget og ofte meget enklere. Det gælder f.eks. det grammatiske køn. I oldsproget som vi kender det fra runestenene, havde man tre køn, hankøn, hunkøn og intetkøn. Det har man for øvrigt stadigvæk i mange danske dialekter, f.eks. siger vendelboerne i *maj*, en mand, *en kuen*, en kone, og *e bån*, et barn. I rigsdansk og i østjysk har man to køn, fælleskøn og intetkøn. I vestjysk siger man derimod *en* til alle ting, *en mand*, *en bån*, *en hus*, *en træ* osv. Helt har man dog ikke afskaffet intetkøn. For hvis det ikke drejer sig om ting, om genstande der kan tælles, så må man bruge *det* og altså *det saft*, *det jord*, *det mælk*, *det luft*, *det halm*, *det korn*, *det kaffe*. Den rigsdanske brug af fælleskøn og intetkøn er helt tilfældig; man kan ikke give nogen regel eller nogen forklaring på, at det skal hedde det hus, men den villa. Den vestjyske regel er let at give: er det tællelige genstande hedder det *en* og *den*, kan det ikke tælles hedder det *det*. Derfor kan et ord skifte køn alt efter betydningen: *den egetræ* er et voksende træ i haven eller skoven, *det egetræ* er materialet, som mit bord er lavet af.

Næsten endnu mere bemærkelsesværdigt er vestjydernes måde at danne bestemt form af navneordene på. I rigsdansk danner man bestemt form ved at sætte den bestemte artikel bagefter, mand-en, barnet, mænd-enc. I vestjysk findes der kun én bestemt artikel, både ental og flertal, som sættes foran, ligesom i engelsk og tysk. Den udtales lidt utydeligt; nord for Skjern Å lyder den nærmest som *æ*, syd for nærmest som *a*, altså *a mand*, *a kuen*, *a bån*, *a mænd*, *a kwänner*, *a bøn*.

I rigsdansk skal man sætte *-t* til et tillægsord, hvis det hører til et navneord, som er intetkøn. Det kender man ikke til i vestjysk. Det er jo ikke overraskende, at det hedder *en kjøn bån* og *en pæn hus* uden *-t*, men det hedder også *kold wand*, *lunken mjælk*, *warm undertøj*, selv om disse ord på en måde er intetkøn.

Det er dog ikke på alle områder, den vestjyske grammatik er forenklet. Udsagnsordenes bøjning kan synes ret indviklet, fordi der findes

flere måder at danne datid på end i rigsdansk. Til gengæld er det blevet lettere på en anden led, fordi de forskellige former af samme ud-sagnsord ofte lyder ens eller næsten ens. Nogle få eksempler fra Varde-egnen:

<i>wask</i>	<i>wask</i>	<i>waske</i>	<i>wasket</i>	<i>wasket</i>
vask	vaske	vasker	vaskede	vasket
<i>vint</i>	<i>vin''t</i>	<i>vin''te</i>	<i>vin''t</i>	<i>vint</i>
vent	vente	venter	ventede	ventet
<i>spå'e</i>	<i>spåe</i>	<i>spar'</i>	<i>spåe</i>	<i>spå'e</i>
spar	spare	sparer	sparede	sparet
<i>so'</i>	<i>so'</i>	<i>so'e</i>	<i>søjj</i>	<i>søj'</i>
så	så	såer	såede	sået

Vender vi os nu fra grammatikken til udtalen, finder vi mange forskelle fra rigsdansk. Nogle af dem er fælles for alle jyske dialekter, andre er specielt vestjyske.

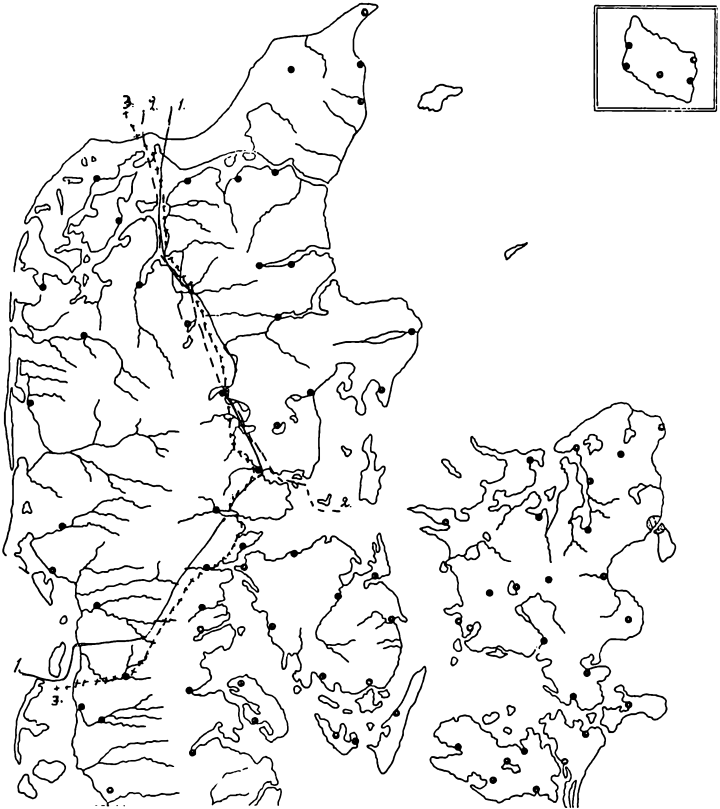
Naturligvis siger vestjyderne A om sig selv. Det regnes jo for et specielt jysk kendetegn, til trods for at sønderjyder og thyboer sige Æ.

For alle jyder gælder det, at de ikke udtaler det sidste *-e* i ord som komme, vaske, kone, røde, ude, hjemme. Det er et meget stort antal ord, som således forkortes. Sprogforskerne har ofte regnet det for et særligt jysk træk, men faktisk er det meget almindeligt også i Øernes dialekter. Endog i rigsdansk forekommer det nu hyppigt, men om det skyldes påvirkning fra jysk, er svært at afgøre. Det ville i så fald være et eksempel på en påvirkning den modsatte vej af den, der ellers sker i vore dage. Anderledes var det i middelalderen. Vi kan af sproghistorien se, at mange forandringer begyndte i Vestjylland og derfra bredte sig ud over landet. Men det var før, København blev landets store hovedstad.

Et udtalefænomen, som ikke findes i andre sprog end dansk, er det danske stød, som består i at stemmebåndene klapper næsten sammen i midten af et ord. Man kan høre det tydeligt i *hu's*, *gu'l*, til forskel fra *huse*, *gule*. Også vestjyderne har stød og stort set i de samme ord som i rigsdansk. Dog er der en væsentlig forskel. I ord som *hjælp*, *salt*, *folk*, *kant*, *hank*, *glemt*, *svamp*, *hals* er der ikke stød, og sådanne ord lyder derfor så korte på jysk.

Nord for Skjern Å er der endnu en forskel, som ikke findes syd for

åen, og som er meget iøjnefaldende. Efter *i*, *y* og *u* har man ikke stød, men i stedet en *kj*- eller *kw*-lyd, så f.eks. ti hedder *tikj*, svin hedder *swikjn*, lys og gryn hedder *lykjs* og *grykjn*, gul og hus *gukwl* og *hukws*.

Tre vigtige dialekttræk, som afgrænser den vestjyske dialekt mod øst.

1. Grænsen mellem »et køn« og to køn i navneordene.
2. Grænsen mellem foransat og efterhængt bestemt artikel.
3. Grænsen for vestjysk stød. På Mors, i Nordthy – og desuden i Vesthimmerland – bruges dette stød dog i mindre omfang end i Vestjylland. Det fremgår af kortet, at disse tre grænser falder sammen eller løber parallelt over lange strækninger. Mod syd afgrænses vestjysk fra sønderjysk ved flere iørefaldende udtalegrænser langs Kongeåen eller Ribe Å, f.eks. grænsen mellem vestjysk A og sønderjysk Æ for jeg.

Mangler vestjysk stød i en del ord, så er der til gengæld en anden slags stød i en mængde andre ord. Dette andet stød kaldes det vestjyske stød, og det består i en fuldstændig sammenklapning af stemmebåndene. Forskellen mellem de to stød lyder ikke af meget, men vestjyderne selv kan sagtens høre den.

Dette vestjyske stød findes kun umiddelbart foran *p*, *t* og *k* og kun i ord, som i rigsdansk har mere end én stavelse, selv om også de er enstavelsesord i vestjysk. Derved er dette stød ofte den eneste forskel mellem to former af samme ord, f.eks. ental og flertal af navneord: *en kat*, *to ka''t*, *en kjæp*, *to kjæ''p*, *en stok*, *to sto''k*, *en bænk*, *to bæn''k* eller bydemåde og navnemåde af udsagnsord: *spøt*, *å spø''t*, *hjælp*, *å hjæ''lp*, *hent*, *å hen''t*.

Det er bekendt, at vestjyderne har holdt fast ved *j*'et efter *k* i *Skjern* og *Ringkjøbing* og selvfølgelig også i *kjøn* og *kjæreste* og *Kjøbenhavn* og *skjelling*. De har også holdt fast ved det efter *g* i *gjæs* og *gjæv* og *gjør* og *gjærne*. Ligeledes har de holdt fast ved *h*'et i *hjem* og *hjelm* og *hvem* og *hva* og *hver*.

Der kunne nævnes endnu mange udtaleforskelle, men det må være nok til slut at nævne et påfaldende skel ved Skjern Å. Mens man syd for åen godt kan udtale det bløde *d* i *gade*, *ude*, bruger man ikke denne lyd nord for åen. I stedet siger man *r*, så *gade* hedder *går*, *ude* *ur*, *mad* hedder *mar*, *grød* og *kød* bliver *grør* og *kjør*.

Inden for ordforrådet fandtes der tidligere mange særjyske gloser. Især havde fiskerne ved vestkysten deres særlige ord i tilknytning til fiskeriet med åbne havbåde fra stranden. De fleste er nu gået i glemmebogen. Et enkelt eksempel fortjener dog at nævnes. At sætte agn på kroge hed syd for Ringkøbing Fjord at *ese*; klitterne kaldte fiskerne *bjerge*. Det er altså forklaringen på *Esbjerg*.

Den ældste danske dialektgrammatik er fra Lønborg, skrevet 1837 af præsten J. V. Bloch: »Nogle grammatikalske Bemærkninger om den vesterjyske Dialect«.

Bonde og fisker

Af Horst Meesenburg

Den vestjyske bonde anno 1830

I sin amtsbeskrivelse fra 1833 giver J. C. Hald følgende karakteristik af vestjyden: »Amtets almue er, som vestjyden i det hele taget, et godmodigt, vindskibeligt og hårdført folkefærd og overgår i disse egenskaber såvel de øvrige beboere af den jyske halvø, som nationen overhovedet. Af naturen have amtets beboere særdeles anlæg og tilbøjelighed til at søge og benytte hver gunstig lejlighed til lovligt erhverv, især ved kreaturhandel, som fremfor nogen næringskilde plejer at lede til velstand, når den drives med fornøden kraft og kyndighed. En fortrinlig evne spores hos beboerne til i hvert tilfælde nøje at beregne fordel eller tab, forenet med den rigtig^{te} sans for at benytte hiin og undgå dette.«

Vestjylland er sandets land. Strandsand, klitsand, vadesand, smeltevandssand – varierende fra finkornet til groft i et utal af variationer, men alle med et fællespræg af goldhed. Indholdet af næringssalte havde allerede istidernes smeltevand og regnskyl udvasket, og hvad de ikke formåede, fuldførte lyngtørvens nedsivende humussyrer. Skulle kornet gro, måtte der gødning til, gødning forudsatte kvæg, kvæg græs, græs eng. Engene var derfor alt livs forudsætning, thi de gav græsning og vinterhø. Derfor lå al bebyggelse endnu omkring 1870 langs å-dalenes enge, og bag gården skar agrene sig som striber ind i lyngen – så langt gødningen rakte. Endnu tjente landbruget overvejende selvforsyning, mens strikketøjet eller jydepotterne gav lidt kontanter. Vejene var få og sandede, de første jernbaner kun nået til tegnebordet. Men skønt tyndtbefolket og sandet var egnen befolket af driftige – »vindskibelige« – folk, der forstod at udnytte enhver mulighed for indtjening. Lyngen, der siden blev opfattet som roden til alt ondt – og behandlet derefter – indgik på mange måder i dagligdagen. Lyngtørven var vigtigste brændsel, dens stakke isolerede husenes ydermure, dens buskede tuer tjente som foder, blev brugt til koste og sengehalm.

1790'ernes landbrugsreformer bragte også vestjyderne afvikling af

Bonde og fisker

fællesskab, jordene blev udskiftet og fra hver gård strakte en uendelig lynparcel sig nede fra det frodige engdrag kilometervidt ind over heden. 1800-årenes befolkningsvækst skabte pletvis rydning, men der skulle et Hedeselskab, en Dalgas, et andels-Danmark, men først og fremmest en voksende engelsk efterspørgsel og en trafikal udbygning til, før »Det sorte Jylland« kom i opbrud. Men så gik det også rask. Først bredte plantagerne sig, lyngen forsvandt, tusinder af nye brug opstod, og hundreder af nye bysamfund spredte deres husklynger – med købmand, smed og mejeri – langs nyanlagte baner og veje. Og i løbet af efterkrigsårene fik også Vestjylland sin andel i byvækst, industrialisering og koncentration – og nogle byer voksede på andres bekostning. Landskabets hovedtræk er dog længe om at tilsløres, og det vestjyske har stadig en god del af sit særpræg i behold.

Et nyt karakteristisk træk i det vestjyske agerland er markvandingen. Mens læhegn blev anlagt for at forebygge udtørring og sandflugt, sørger vandingsanlæggene direkte for at dække sandjordens manglende evne til at binde vand. Og heldigvis opvejer en stabil reserve af grundvand netop i Vestjylland jordenes tørhed og udligner derved et af egnens værste handicaps.

Fiskeri og søfart

Mens hedebonden var nødt til at supplere sit magre udkomme med

Fra fiskerlejet Hjerting blev der drevet et omfattende fiskeri dels i Vadehavet, dels i Vesterhavet. Med den voksende kutterstørrelse flyttede flåden til Esbjerg. Gammelt postkort.

forskellige former for håndværk og handel, havde kystens beboere et mere alsidigt udbud af bierhverv. Dels gav strandengene langs fjord, vadehav og åmunding rig mulighed for høslet, dels var havet en alsidig bidragyder. I første række ved indtægter ved fiskeri og søfart, i anden række ved bjærgning og redningsvæsen.

Fiskeriet har rige traditioner langs den jyske vestkyst og kan i skriftlige kilder følges langt tilbage i middelalderen. Det var i sit udspring endnu en kilde til sandjordsbondens selvforsyning og helt op til år 1900 et supplement til landbruget. I Ribes middelalderlige storhedstid var det – som ved Falsterbo – købstadens købmænd, der op slog deres boder i fiskerlejerne, hvor de opkøbte, forarbejdede og forsendte fangsterne. Fiskerne strømmede til fra de tilgrænsende kystegne, organiseredes i bådclag og drog på fiskeri. Særlig fra Sønderside ved Blåvand – i læ af Skalling Sand – foregik et omfattende fiskeri, men også i Nordby og Sønderho på Fanø organiseredes erhvervet af Ribes rige købmandsstand.

Men selv efter Ribes ophør som Danmarks vigtigste handelsstad bevarede det vestjyske fiskeri sine gamle organisationsformer. Fiskeriet foregik fra åben båd, store tungtbyggede havbåde med årer og sejl. Fladbundede, så at de med håndspil og ruller kunne hales op på strandbredden. De ejedes som regel af kystens gårdmænd, møllere eller strandfogeder – folk med penge på kistebunden, der havde råd til at lade båd bygge. Mandskabet bestod derimod af småkårsfolk, husmænd, der i vinterens løb af båd-ejerne blev hyret til næste års fiskeri. Fiskerne mødte selv med deres redskaber, langliner med tusinder af kroge, og lige fra middelalderen deltes udbyttet lige mellem fiskere og ejer. Ofte var besætningen på syv mand, der hver modtog en ottendedel af fangsten, mens bådens ejer fik den sidste. Der herskede økonomisk demokrati, og alle parter var ligestillede. Partsdelingen inden for dansk fiskeri har i princippet overlevet indtil i dag, men de stadig voksende investeringer i skib og redskaber har nødvendiggjort en forøgelse af bådparten til halvdelen af udbyttet.

Årets gang

Det før-industrielle fiskeri var sæsonbundet, foregik som regel fra fiskerlejer ude i havklitten og var baseret på lokal afsætning. Forårsfiskeriet strakte sig fra april til juni, efterårsfiskeriet strakte sig fra okto-

ber og helt ind i det nye år – afhængig af vejrlig. Fiskeriet ophørte mellem Skt. Hans og Skt. Mikkels (29.9.), fordi torsken i sommermånederne trak til havs, samtidig med at høhøsten netop i disse måneder krævede al disponibel arbejdskraft. De unge karle og piger drog i sommertiden ofte på fremmedarbejde, særlig til marskegnenes store gårde. Herved supplerede man yderligere sandjordens magre udkomme.

Mens fiskerlejerne således uden for sæsonen lå ubeboede hen – der var endnu ingen turister at udleje til! – rørte der sig forår og efterår et muntert liv omkring boderne. Når mændene hen på formiddagen vendte hjem med nattens fangst, skulle torsken flækkes, renses, tørres og saltet, langlinerne redes ud, og ny agn sættes på krogene. Dette var »ese-pigernes« arbejde. Hver fisker skulle stille med en pige eller kone, der sørgede for fangstens forarbejdning og redskabernes klargøring til næste fisketur.

Det før-industrielle kystfiskeri er endnu et eksempel på århundreders tilpasning til en egn med begrænsede ressourcer. Landbruget var sjældent i stand til at ernære familien, men måtte suppleres med bierhverv, der udnyttede andre lokale muligheder og råstoffer – fårenes uld, potte-leret, fisk og strandinger. Fiskeriet indgik i en rigt struktureret selvforsyning, hvis talrige erhvervsmuligheder var fordelt over året, bestemt af den enkelte sæsons økologiske bæreevne. Vinterens skæring af tagrør og fiskeri fra fjordisen, forårets havfiskeri, sommerens høslet på egen jord eller på lejede parceller – og efter Skt. Mikkels på ny krogfiskeri efter torsk og kuller. Hver årstid havde sine bestemte gøremål, den enkelte familie varetog en række opgaver, hvis alsidige selvforsyning, kombineret med lokal udveksling af varer med bonde og købstad, sikrede familien mod de værste katastrofer. Man havde flere udveje!

Fiskeriets omlægning

Da Ribe efter middelalderens storhedstid stagnerede, påvirkede dette den sydvestjyske kysts erhvervsgrundlag. Fiskerlejerne blev ikke længere opsøgt af købstadens købmænd, fiskeriet blev igen selvforsynende. Først 1800-årenes befolkningstilvækst og efterspørgsel stimulerede på ny erhvervet. Efter 1810 voksede antallet af fiskere såvel på Holmsland Klit som ved Nymindegab og Hjerting, men det var fort-

Sejlende kuttere og et utal af hyttefæde karakteriserede Esbjergs snurrevodsfåde omkring århundredskiftet. I baggrunden Vesterhavsgades fiskerhuse på toppen af den gamle kystklint.

sat et fiskeri i det små – til dagen og vejen. Da Esbjerg havn blev bygget fra 1868-1875 fik den i sit første tiår kun ringe betydning for fiskeriet, ja først fra 1895 begyndte kystens fiskere for alvor at slå sig ned i den nye havn.

Den vigtigste årsag var omlægningen af erhvervet fra langline-fiskeri efter torsk og kuller til snurrevodsfiskeri efter rødspætter. Den ny teknik kom nord fra med frederikshavnerne, der fra 1887 om sommeren fiskede rødspætter omkring Horns Rev. Eksemplet smittede, i 1892 anskaffede den første Esbjerg-fisker sig et snurrevod, i 1893 drev fem Esbjerg-både det ny fiskeri, i 1897 32. I begyndelsen kombinerede mange fiskere stadig et sæsonbundet fiskeri fra Esbjerg med landbrug hjemme på Klitten, men snurrevodet og de stadigt større kuttere frigjorde erhvervet fra landbruget, og et stadigt voksende antal blev bosiddende i den nye by.

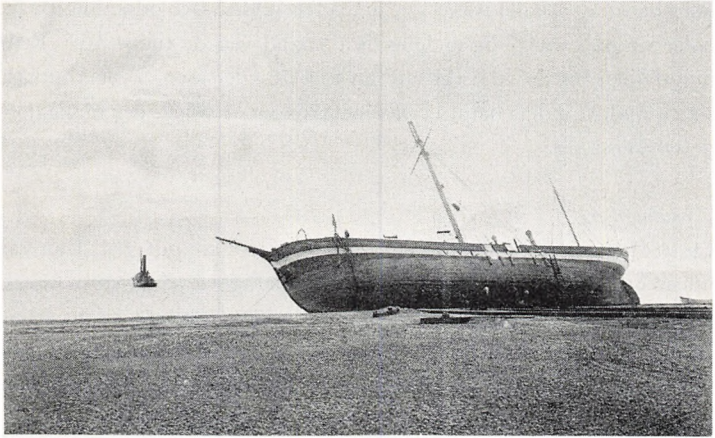
Kystfiskeriet fortsatte dog stadig i det små fra fiskerlejerne på Holmsland Klit, men besejlingsforholdene besværliggjordes af det vandrende »gab«, og først med det endelige anlæg af sluse og fiskerihavn ved Hvide Sande i 1931 kunne Klittens fiskeri for alvor moderniseres.

Fiskeriet fra Hvide Sande har dog stadig et helt andet præg end Esbjergs. I Esbjerg er fiskeriet blevet til et af storbyens talrige erhvervs-tilbud. Fiskerfamilierne er blevet spredt over storbyens villa-kvartierer, der er langt til havnen, og børnene har ikke længere nogen tæt binding til det fædrede erhverv. Samtidig har overgangen til industrifiskeri medført, at erhvervet er blevet mekaniseret og ikke længere kræver en faglært arbejdskraft, der er vokset op ved fiskeriet.

I Hvide Sande er livet derimod stadig i et og alt centreret omkring havnen, og mange af de unge begynder allerede før konfirmationen at drive garnfiskeri på fjordsiden. Og selv om Hvide Sande også har fået sin fiskemelsfabrik – og mange fisker med trawl, er det stadig garnfiskeriet efter tunge, rødspætte og torsk, der tæleer. Kutteren er centrum for fiskerfamiliens tilværelse, og havnens halvandethundrede lyseblå kuttere lysrer af velplejethed. Især under tungfiskeriets korte, men hektiske sæson i maj-juni er alle familiens hænder beskæftiget med at klargøre garnene, før kutteren om eftermiddagen drager ud på sin næste natlige tur.

Bjærgning og redningstjeneste

Den jyske vestkyst har alle dage været respekteret og frygtet af de søfarende. Ganske vist er den fri for klippegrund og skær, men revlernes hårde sandbund og voldsomme brænding var mindst lige så farlige for den skibbrudne. Ingen beskyttende fjorde og næs gav mulighed for at søge nødhavn, og med vestenstormen blev det nødstedte skib hjælpeløst ført ind mod kysten. Utallige er derfor strandingerne mellem Blåvand og Skagen, og de talrige forlis blev en yderligere indtægtskilde for den kystnære fiskerbonde. I det skovløse klitland var strandingstømmer forudsætning for næsten alt byggeri, og selv om rådheden rettelig var strandfogedens – statens repræsentant – regnedes det ikke for en forbrydelse at redde et par stumper fra havet. Ofte blev det dog mere end »stumper«, ladningerne var tit alsidige og værdifulde og udgjorde en stor fristelse.

Strandinger var dagligdag. Her er fyrskipet »Wyl« strandet ved Nymindegab ved stormfloden i 1911. Gammelt postkort.

Bjærgningen af de strandede skibes laster blev dog tidligt organiseret i lokale bjærgelav – ofte med eget skib. Bjærgelavet bestod – ligesom redningsbådens mandskab – af sognets voksne mænd, som regel fiskere. Bjærgningen blev foretaget efter akkord med kaptajnen eller den stedlige konsul, og lavets medlemmer var forpligtet til at bjærge her og nu – selv ved godt fiskevejr. Alt i alt var medlemskab af lavet en økonomisk fordel, og et år med mange strandinger kunne betyde mere end et godt fiskeår. Det skaffede deltagerne godt betalt arbejde og udsigt til stor gevinst. Selv om lavets leder, forbjærgeren, kunne træffe direkte aftale med kaptajnen, blev det normale efterhånden at kontakte Svitzer, der traf videre aftaler med rederiet og dets forsikring.

Det danske Redningsvæsen blev oprettet i 1852, og i de efterfølgende år blev stationer med redningsbåde og raketapparater anlagt ned langs hele vestkysten. Redningsvæsenet betød en mindre, men til gengæld fast fortjeneste for båd- eller raketstationens mandskab, og det var et både eftertragtet og ærefuldt hverv at være redningsmand. Redningsstationens mandskab var som regel på 13 mand, opsynsmanden, der var stationens administrative leder, bådformanden, der havde kaptajnens myndighed og ansvar, stavnmanden, der med en

Bonde og fisker

lang bådshage skulle sørge for, at båden ikke under udsætningen fik bølgerne på tværs – og endelig de ti mand ved de tunge årer. Redningsbåden havde et korkbælte langs hele ydersiden, kobberluftkasser til opdrift indeni samt et par metalklapper i siden, der muliggjorde selvlænsning.

Strandfogederne

En tredje form for lønindtægt gav arbejdet som strandfoged. Han var udnævnt af amtmanden og havde politimyndighed på sit strandareal. Hans indtægt beløb sig til 100-500 kr. årligt, afhængig af de årlige strandauktioners omsætning. Opgav rederi og forsikring bjærgningen af et strandet skib, blev det overtaget af strandfogeden. Arbejdet som strandfoged, redningsmand og deltager i bjærgningslavet gav kun udøverne beskedne lønindtægter, men de var værdifulde i et i øvrigt selvforsynende samfund, samtidig med at de gav udøveren status.

Kystliniens mange strandfogeder havde ikke blot til opgave at holde øje med strandingsgods, men de skulle også under storm holde udikig efter havarister, for over nærmeste meldecentral at alarmere redningsstationen. Også bjærgelavet fik besked, undersøgte omstændighederne og kontaktede Svitser. Raketapparatet var redningsstationens uundværlige redskab. Lå det strandede skib i rimelig afstand fra kysten, kunne en line skydes ud til havaristen, redningsstolens bæretov hales ud og fastgøres til masten, hvorefter de skibbrudne en efter en kunne hales ind. Eller også kunne den etablerede forbindelse bruges til at hale redningsbåden ud til skibet, hvilket sparede megen tid og fare i stormvejrets hårde brænding og strøm.

Søfart

Kendskab til omgang med skib og hav var en fælles nødvendighed for sømand og fisker, og de to erhverv supplerede da også ofte hinanden. Således blev Sønderho og Nordby grundlagt som fiskerlejer, mens fiskeriet siden blev afløst af søfart. I starten drejede det sig hovedsagelig om lokale transporter mellem øer og fastland eller langs den beskyttede vadehavskyst. I 1700-årene dominerede hvalfangsten, mens søfarten i løbet af 1800-årene gradvis blev global og underlagde sig verdenshavene. Selv om Fanøs og Blåvands indtægter ved søfart fortsat blev suppleret af det traditionelle små-landbrug – med et par

køer, en fåreflok og nogle sandede små-agre – var der dog tale om en udpræget erhvervsspecialisering, som selv de kirkelige handlinger måtte tilpasse sig. Således blev konfirmationen fremskudt til første søndag i februar for ikke at ligge i vejen for drengenes første hyre. Og mens søfart langs Thy's og Vendsyssels kyster var indpasset som ligestillet blandt årets øvrige gøremål, havde erhvervskulturen langs Vadehavet udviklet sig til en søfartskultur, der kun opretholdt landbruget som den traditionelle leverandør af dagligt brød.

Ved låntagning ude og hjemme lykkedes det manganen en fannik at bygge eget skib, og de ved fragt og handel indtjente penge investeredes omgående i nybyggeri. Større rederier var undtagelsen, idet størstedelen af flåden tilhørte små aktieselskaber, i hvilke skibets kaptajn og hans familie havde majoriteten. Sejlskibsfarten krævede kun en beskeden kapitalisering, hvilket var en medvirkende årsag til, at smårederierne ikke kunne magte det store spring, som overgangen til dampskibe krævede. Op mod århundredskiftet begyndte dette vel-etablerede samfund derfor at knage i fugerne. Med sejlskibsfartens ophør kunne Fanø ikke længere føde sine 3.000 indbyggere, og udvandringen begyndte. Mange drog ud på den lange rejse til England og det forjættede USA, andre nøjedes med at flytte til Esbjerg. For mange blev det en brat opvågning, idet de fra en kaptajnsstilling på eget skib måtte se sig degraderet til styrmand eller fra styrmand til matros. Andre forlod handelsflåden og blev ansat ved lods- eller fyrvæsen. Hyre på dampskibene var ikke praktisk foreneligt med bopæl på Fanø, og kun et fåtal blev tilbage.

En slutbemærkning

Historien om vestjyden er en fortælling om menneskets vilkår i og tilpasning til livet i et barskt randområde. Et område, hvor enhver ressource måtte udnyttes. Sognene var overbefolkede, byflugt og udvandring endnu ikke en mulighed. Området var trafikalt isoleret, landbruget begrænset til å-dalens smalle bræmme. Før Dalgas, jernbanen og mejeriet omkring 1879 skabte opbruddet fra selvforsyning til markedsøkonomi, var den voksende befolknings eksistens derfor bestemt af dens »vindskibelighed«, dvs. tilpasningsevne og bevægelighed. Udsyn var nødvendigt for at overleve, hvis man ikke »var født til en gård«. Vestjyden viste sig at besidde dette udsyn, og da indu-

Moderne ståltrawler bygget til industrifiskeri. S. Tougaard fot.

strialderen med sit krav om specialisering endelig holdt sit indtog, fandt den en befolkning, en vindskibelig kystbo med et rigt register af erhvervskundskaber.

Vestjylland i hedenold

Af Henning Dehn-Nielsen

De ældste spor

Vestjyllands ældste kendte indbyggere levede i den såkaldte Allerødtid (ca. 9700-9000 f.Kr.), da der indtraf en kortvarig mildning i efteristidens ellers så barske vejrlig.

De omstrefjende jægere har nok betjent sig af kortvarige rastepladser, hvorom nogle ubetydelige spor af flintaflask vidner. I øvrigt kendetegnes fundmaterialet af en række enkeltfund af skaftungespids, dvs. pile fremstillet af naturlige, spidse flinteflækker med skaftunger tildannet ved kraftig retouchering og tilhugning af længdekanterne. Efter Allerød-mildheden vendte kulden tilbage, og skovene fortrængtes af heder med dværgbuske af rypelyng, dværgbirk, polarpil, enebær og revling. Denne kuldetid har kun efterladt sig få spor, heriblandt en spinkel skaftungespids fra Filsø.

Omkring 8000 f.Kr. mildnedes klimaet atter, så der et par tusinde år senere var sommertemperaturer på 18-20°. Små træklynger og lunde bredte sig og voksede lidt efter lidt sammen til lysåbne birke- og fyrreskove, og i takt med skovens ekspansion forsvandt de store flokke af rensdyr, vildheste og bisoner, der før havde været så udbredt. Nu fulgte i stedet elsdyr, kronhjorte, vilsvin og rådyr. Fra den lysåbne skovs tid, hvor svømme- og vadefugle havde gode livsvilkår ved åer, søer og havkyster, ligesom der sandsynligvis også har udfoldet sig et rigt fiskeliv, kendes mange bopladser og enkeltfund fra det vestjyske område, navnlig langs de store åer, Skjern Å og Varde Å.

Den fremherskende kultur benævnes Maglemose-kulturen, som dateres til ca. 7500-6000 f. Kr. og karakteriseres ved benodde og lystertænder med modhager samt mikrolitter og små, uregelmæssige kerneøkser af flint. De sure, jyske moser frembyder imidlertid de dårligst tænkelige opbevaringsforhold for træ, ben og hjortetak, som kun er påtruffet som løsfund, f.eks. opskyllet på stranden, og mange bopladser må nok lokaliseres til Vesterhavets bund. De andre bopladser, såsom de systematisk undersøgte ved Bøllund nær Ølgod og Hjortemose ved No, har kun flinte- og stenredskaber at byde på.

Omkring 6000 f.Kr. blev klimaet mildt og fugtigt, sommervarmen steg til 21° som følge af den fortsatte stigning af verdenshavet med det resultat, at Vesterhavet, Skagerrak, Kattegat og bælteerne til Østersøen begyndte at brede sig ud over det tilstødende land. Danmark fik nu sit nuværende omrids. Overalt var der tæt urskov med lind, elm, ask og eg som de førende træsorter. Rådyr og vildsvin bredte sig på bekostning af de store hovdyr. Den dominerende kultur var Kongemose-kulturen (ca. 6000-5200 f.Kr.) med sine store, regelmæssige flækker, skævpile af flint samt økser af grønsten, flint og hjortetak.

Fra slutningen af denne milde og fugtige klimaperiode kendes Ertebølle-kulturen (ca. 5200-4200 f.Kr.), men heller ikke her kan Vestjylland fremvise væsentlige fund som f.eks. de typiske køkkenmøddinger, dog har man kendskab til bopladser spredt over hele området med indhold af Ertebølle-folkets tværpile og skiveøkser. Klimaet forbedredes stadig, og omkring 3800 f. Kr. oplevede datidens danskere det varmeste klima siden istiden. Siden blev det igen koldere, især i jernalderen.

Yngre stenalder – landbrugsrevolutionen

Hovederhvervet ændredes gradvist fra jæger- og samlervirksomhed via halvagerbrug til agerbrug, en lang og sej proces, en af forhistoriens mest revolutionerende begivenheder. Med den slebne, tyndnakkede flintøkse's hjælp kombineret med svedjebrug blev skoven hugget om og brændt af, hvorpå der såedes i asken. Om end der ikke er konstateret tamdyrsknogler i vestjyske bopladser, kan man ud fra fund andre steder fastslå, at husdyrholdet bestod af får, ged, okse og svin. Det første tamdyr, hunden, går tilbage til Maglemose-kulturen.

Udhulede egekister i simple jordgrave under flad mark eller i lave langhøje udgjorde de første bønders sidste hvilested. Så kom skortens- eller megalitgravene til, disse imponerende og monumentale dysser og jættestuer, der mere end noget andet i det danske landskab tegner stenalderbondens verden for eftertiden. Tidligere mente man, at dysser og jættestuer var sjældne foreteelser i Vestjylland, men den tilsyneladende mangel skyldes nok, at disse monumenter herude er blevet overpløjet eller plyndret for sten. Nye undersøgelser synes således at have dokumenteret, at der for langdyssernes vedkommende er

Dysse fra yngre stenalder ved Ølstrup mellem Ringkjøbing og Videbæk.
Lars-Kristian Crone fot.

tale om væsentlige koncentrationer knyttet til en datidig havbugt ved Ringkjøbing Fjord.

Af bevarede storstensgrave er der grund til at fremhæve to langdysser, en langhøj og en noget yngre rundhøj (fra enkeltgravs-kulturen) på et naturfredet areal i Ølstrup mellem Ringkjøbing og Videbæk, en dysse ved Skast nordøst for Esbjerg, langhøjen Skibhøj nordvest for Veldbæk i Esbjergs østlige udkant, en jættestue ved Brejning samt en række smukke og velbevarede dysser ved Lindknud. Det kan tilføjes, at Danmarks vestligste jættestue er beliggende nord for landsbyen Mejls ved Varde. Nogle hundrede år ældre er de søromtalte dysser ved Lindknud, bl.a. den 117 m lange langdysse »æ stuer jyndovn« med 62 randsten og et velbevaret kammer med dæksten og i Klelund Plantage runddysen Tinghøj med kammer og dæksten og en 72 m lang langdysse med kammer og ikke færre end 78 randsten.

Noget helt for sig er de særlige kult- eller dødehuse, der undertiden forekommer i tilknytning til storstensgrave og med forbindelse til de såkaldte stendyngegrave. Ved Varde undersøgtes i 1975 et formodet kulthus, der fremkom under en overpløjet gravhøj. Den husagtige konstruktion var 14 m lang og henholdsvis 2 og 4 m bred i enderne. Anlægget var omgivet af en gravet rende, hvor der fandtes spor af stolpehuller. Om disse kulthuses egentlige funktion kan kun gisnes.

Stendyngegravene med deres mandslange nedgravninger, helt eller delvist opfyldt med sten og som regel liggende to og to, kendes især fra Herrup mellem Holstebro og Viborg med omkring 160 grave og fra Vroue syd for Skive, hvor arkæologer har afdækket en næsten 1,7 km lang gravplads med stendyngegrave. Denne gravtype opfattes som en lokal udvikling af tragtbægerkulturens jordgrave og tages som bevis for, at denne kultur ikke helt forsvandt, da enkeltgravs- eller stridsøkskulturen holdt sit indtog sydfra i begyndelsen af 3. årtusind f.Kr.

Enkeltgravsfolket, der bl.a. må være trængt nordpå ad Hærvejen, var nomader med kvægavl som hovederhverv og er i øvrigt blevet sat i forbindelse med den store indo-europæiske indvandring til Europa. Enkeltgravsfolkets storhedstid mellem 2800 og 2400 f.Kr. har efterladt sine visitkort i form af lave jordhøje, enkeltgrave, som dels flankerer de gamle vejforløb, dels samler sig i grupper på lave skråninger ved åerne. Ved Langsiggård nær Lunde nordvest for Varde ses således syd for vejen gruppen Mangehøje, otte af en oprindelig samling på omkring 25 enkeltgravshøje. En anden gruppe på tre kan iagttages mellem Skonager og Gellerup Plantage ved Varde Å i tilknytning til et sammenhængende system af oldtidsagre af typen digevoldinger.

Under udgravning af nogle overpløjede høje i en højrække følgende Bramminge-Varde-landevejen fandt arkæologerne to kvinde- og en mandsgrav fra enkeltgravskulturen. Kvindegravens gravgods bestod af henholdsvis 142 og 12 ravperler, medens manden havde fået sin enkeltgravsstridsøkse af bjergart, to store ravskiver og en flintflækkekniv med sig til det hinsides.

Bronzealderen

I den næste periode af yngre stenalder, som førhen kaldtes dolktid, øgedes påvirkningen sydfra. De hjemlige flintsmede gjorde deres

yderste for at hamle op med udlandets bronzesmede, hvis produkter nu begyndte at dukke op på markedet. Der er ikke noget særligt skarpt skel mellem yngre stenalder og bronzealderen, som efter den fremherskende gravskik: først jordfæste, siden ligbrænding, inddeles i ældre bronzealder (ca. 1800-1000 f.Kr.) og yngre bronzealder (ca. 1000-ca. 500 f.Kr.). Man vedblev gennem hele ældre bronzealder at fremstille flintdolke som kopier af forbilleder i den nye metallegering bronze, men samtidig hermed udviste de nye danske bronzesmede allerede fra første færd den højeste grad af selvstændighed i forhold til de importerede stykker fra de stærke kulturområder mod syd.

Befolkningens rygrad udgjordes af en tilsyneladende velstående bondebefolkning med kvægavl og agerbrug som hovederhverv. Afhængigheden af metaltilførslerne udefra må givetvis have resulteret i radikale ændringer i samfundsstrukturen. Ældre bronzealders storhøje afspejler nok kun én side af de sociale forhold; de rummer resterne af de mænd eller kvinder, som på en eller anden måde har haft forbindelse med bronzehandelen, antagelig storbønder eller lokale matadorer, der mere eller mindre skyldte handelen deres rigdom og anseelse. Den menige mands simple grave træffes kun sjældent.

De store bronzealderhøje, der normalt byggedes højt i terrænet, på bakkeøerne og langs dalene og samfærdselsårerne, såsom Hærvejen, kendes i stort tal fra Vestjylland. Oprindeligt har her været omkring 15.000 høje, men kun en brøkdel er bevaret i dag, flest i Ringkjøbing amt. Det er i det hele taget et karakteristisk træk ved bronzealderfolkets bosættelsesmønster, at man navnlig synes at have slået sig ned på de lette jorder.

Markante høje fra ældre bronzealder er bl.a. den 82 m høje Findestrup Rishøj sydvest for Brejning Kro, Barde Storhøj ved Vorgod, hvor man i 1883 fandt de sørgelige rester af en mandsbegravelse i en velbevaret egekiste, og det gamle tingsted Tinghøje øst for landsbyen Bore med en halv snes høje.

Muldbjerg-manden

Op over alle vestjyske oldtidsfund rager Muldbjerg-fundet, udgravet i slutningen af forrige århundrede i den nu fredede Muldhøj. Af selve den højsatte mandsperson, der lå i en særdeles velkonserveret dobbelt-egkestegrav, indkapslet i et tørvelag, var kun lidet tilbage, nem-

lig underkæben, dele af rygsøjlen samt det tykke, lange, blonde hovedhår og højre hånds negle.

Det sensationelle ved dette fund er den utroligt velbevarede mandsdragt, den bedst bevarede, der overhovedet kendes. Efter ældre bronzealders skik var det ubrændte mandlig svøbt i sit soveskind, en kohud, og direkte over den døde lå et meget bredt, vævet uldtæppe. Oven på tæppet lå i sammenfoldet stand mandens lange og folderige, nyreformede kappe af vasket uld i toskaftet vævning. Om kroppen havde den afdøde en vævet uldkofte, der har været holdt på plads af et læderbælte. Flere gange stukket gennem stoffet og midt på den ombukkede sjalskrave sad to bronzefibler. På hovedet bar Muldbjerg-manden en halvkugleformet, lådden hue, sammensat af en cirkulær, vævet puld bestående af flere lag sammensyet tøj og et sidestykke sammensyet med knaphulssting. På mandens bryst lå en træskede indeholdende hans langsværd af bronze. Fødderne var omviklet med tøjstykker.

Noget tyder på, at Muldbjerg-manden ikke var ungtkarl, for under de videre undersøgelser på stedet fandt man syd for graven to næsten helt borttrådnede egekistegrave med indhold af kvindesmykker. Kan de mon stamme fra den gravlagte mands hustruers grave? Vi får det nok aldrig at vide! I dag befinder Muldbjerg-fundet sig på Nationalmuseet, til hvis værdifuldeste klenodier det hører tillige med de øvrige store fund fra jyske egekistegrave.

De første landsbyer

Bronzealderens bønder har levet i regulære landsbyer, som er blevet erkendt i et stigende antal op gennem 1960'erne og 1970'erne. Bopladserne fra ældre bronzealder kendes kun fra overfladefund, men går vi ned i den efterfølgende yngre bronzealder har de nye undersøgelser afsløret stolpehullerne efter øst-vest-orienterede langhuse med to rækker indvendige, tagbærende stolper. Der er bl.a. tale om fund fra Bjerg i Nørre Omme sogn, Spjald i Brejning sogn længere mod syd, Ristoft i Torsted sogn vestpå og Hover Gårde i Hover sogn.

Bronzealderhusene er stort set af samme type som de mere velkendte fra jernalderen, blot kraftigere dimensioneret og med afrundede gavle. Det største hus i den lille landsby eller større boplads ved Bjerg har været intet mindre end en veritabel hal, 33 m lang og 8 m

Mulbjerg-mandens kappe og hue. Nationalmuseet fot.

bred og med otte par indre, tagbærende stolper. Det indvendige areal har været ca. 250 m². Udgravningen antyder, at det har været et stort, solidt træhus.

For at afrunde billedet af bronzealderen kan det nævnes, at et af de smukkeste og bedst bevarede danske lurpar stammer fra Maltbæk Mose sydvest for Vejen. I dag angives findestedet af en mindesten med indskriften: »100 m mod Øst er disse Lurer fundne af Gaardejer Laust Madsen, Baunsgaard, i Aaret 1861. – Med Fortids Røst – skal Luren gjalde – til Fremtids Trøst – i Tider trange – rejst i Danmarks Mørketid 1942«.

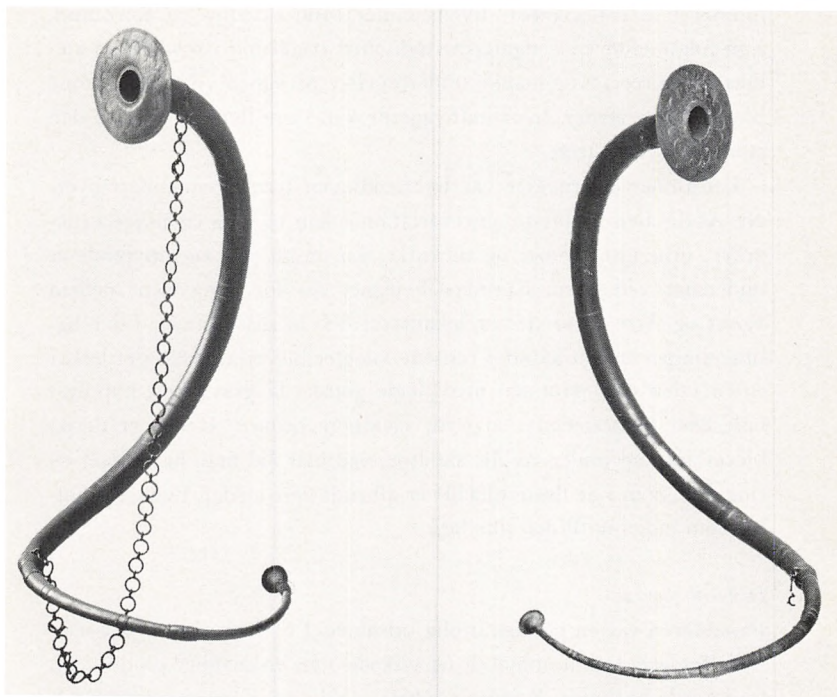
Jernalderen

I slutningen af yngre bronzealder begyndte et nyt metal, jernet, at brede sig, men man regner først jernalderen fra ca. 500 f.Kr. Den inddeles i følgende perioder: førromersk eller keltisk jernalder (ca. 500 f.Kr.) – vor tidsregningsbegyndelse), romersk jernalder (vor tidsregnings begyndelse-ca. 400 e.Kr.), germansk jernalder (ca. 400-ca. 800) og vikingetid (ca. 800-ca. 1050).

Jernalderhusene svarer typologisk til bronzealderens, om end deres dimensioner som regel er mindre og hjørnerne ikke afrundede. Det almindelige er en længde på 16 m og en bredde på 5 m. Ved gården Grøntoft ved Grønbjerg undersøgte i 1960'erne den første vestjyske jernalderlandsby. Der var vidnesbyrd efter ikke færre end fire landsbyer på stedet samt spor af oldtidsagre både fra før og efter landsbyernes anlæggelse. I alt undersøgte man 75 hustomter ved Grøntoft, hvortil kom et halvt hundrede såkaldte tuegrave, en særlig syd- og vestjysk gravform, ligesom der også blev påvist andre brandgrave i form af urnegrave og brandpletter.

Andre bebyggelser kendes fra bl.a. Bjerg, altså en fortsættelse af bronzealderbebyggelsen, fra havstokken ved Klegod på den flyvesandsdækkede Holmsland Klit nord for Hvide Sande, fra Herreds-bjerget vest for Vilslev samt fra Hodde mellem Grindsted og Varde.

Sidstnævnte landsby, der, som det så ofte har været tilfældet inden for moderne arkæologi, blev opdaget fra luften, er langt den største. Under udgravningen i begyndelsen af 1970'erne afdækkedes et areal på ca. 19.000 m² med tomter efter 80 huse. Hodde-landsbyen kan ud fra den store keramikmængde tidsmæssigt placeres i århundredet

Lurparret fra Maltbæk Mose sydvest for Vejen. Nationalmuseet fot.

f.Kr. og et par hundrede år frem, og der er indicier på, at visse af husene har bestået gennem næsten hele landsbyens levetid. I sin storhedstid formodes byen at have haft mellem 200 og 300 beboere, og der har været plads til godt og vel 300 større husdyr. Foruden ved sin størrelse og tre klart definerede bebyggelsesfaser udmærker Hodde, der har været omgivet af et kraftigt stolpehegn, sig ved at have rummet et økonomisk og socialt lagdelt samfund med en stormandsgård som den dominerende byfaktor. Da det gik bedst, havde denne gård et bebygget areal på 226 m² inkl. det traditionelle langhus, i sin ældste fase 28 m langt (jernalderens længste), og diverse andre bygninger.

Hvorfra den store landsbys indbyggere kom vides ikke, antagelig fra andre bopladser, hvoraf én er konstateret kun 300 m sydøst for byen, eller fra småsamfund som de førømtalte på Holmsland Klit,

hidlokket af fællesskabet. Byens undergrund skyldtes en storbrand, som fulgte efter en nedgangsperiode med baggrund i rovdrift på stedets ressourcer. Kommende undersøgelser på egnen vil måske kunne påvise andre steder, hvor indbyggerne kan være flyttet hen efter den store brandkatastrofe.

I førromersk jernalder var ligbrændingen totalt gennemført overalt. Af de mere udbredte gravvariationer kan nævnes egentlige urnegrave, urnebrandgruber og tuegrave. En meget stor tuegravplads er undersøgt ved Årre, nærmere betegnet øst for Tingvejen mellem Rovst og Årre, hvor der er lokaliseret 800 af disse grave. Efter ligbrændingen er den afdødes rensede knogler blevet anbragt i et lerkar enten uden eller sammen med nogle ganske få gravgaver, hyppigst nåle eller bæltespænder af jern, sjældnere bronze. Urnen er derpå blevet anbragt under en lille sandtue, ved hvis fod man har gravet en ringgrøft, som i de fleste tilfælde er afbrudt flere steder, hvilket fortolkes som indgang til den lille høj.

Dejbjerg-vognene

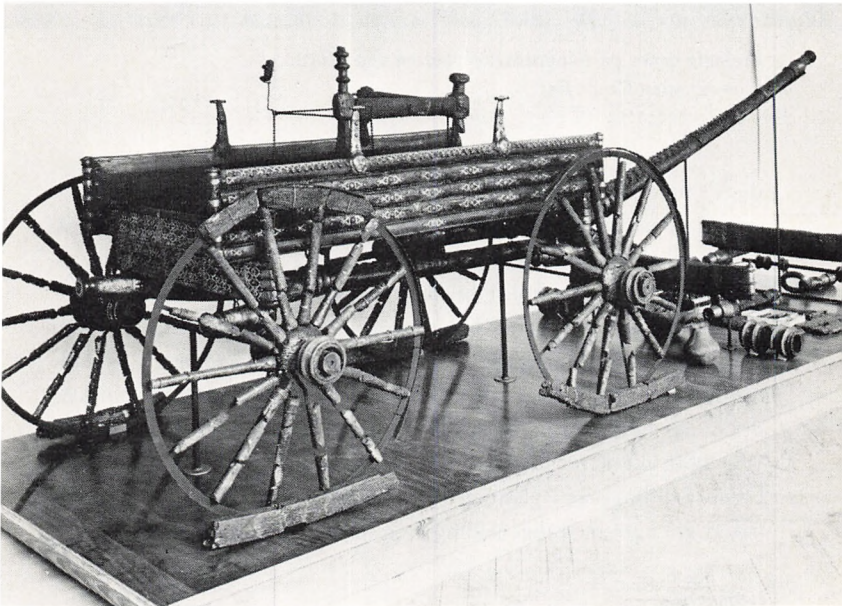
Jernalderen var en politisk urolig tidsalder. I Sydeuropa var det sejrige Romerige på fremmarch og virkede som en magnet på de uden for boende barbarer. Kendt er således cimbrernes og teutonernes folkevandring, der endte så tragisk for vore forfædre med knusende nederlag år 102 og år 101 f.Kr. over for de teknisk overlegne romerske styrker under den legendariske feltherre Marius. Herhjemme vidner forsvarsanlæg, tilflugtsborge og moseofre om brydningstider. Til de fornemste fund fra førromersk jernalder hører så afgangen af de to pragtvogne fra Dejbjerg Præstegårdsmose 5 km nord for Skjern, hvor en mindesten nu viser findestedet for Dejbjerg-vognene, der hører til Nationalmuseets kostbareste skatte. Fundet fremkom ved tørvegravning i 1881. De to vogne var skilt ad i enkeltdele, før de for over 2000 år siden blev henlagt ude på mosefladen. Selve stedet var afmærket med nedstukne stokke, sikkert en markering af et helligt, indviet sted. Vognene må tænkes at have været anvendt ved religiøse ceremonier og optog, indtil de ved en bestemt lejlighed, f.eks. en forestående krigsbegivenhed, så er blevet skilt ad og henlagt i mosen. Ornamentikken på de to firhjulede, aflange vogne med trækstang og egerhjul er tydeligt keltisk inspireret og daterer køretøjerne til tiden omkring 100

f.Kr. Den romerske politiker og forfatter Tacitus (ca. 55-ca. 118 e.Kr.) beskriver i sit værk »Germania«, hvorledes germanerne ved forårstide kørte rundt med deres frugtbarhedsgudinde Nerthus på en hellig, oksetrukken vogn, en nærliggende anvendelsesmulighed for Dejbjerg-vognene.

Romertid

Om fortsat uro også i romersk jernalder taler krigsbytteofferfundene med ødelagte våben og andet krigsbytte deres tydelige sprog. Et religiøst eller kultisk skifte indtraf nu i begravelsesskikken. Den tidligere så enerådende ligbrænding afløstes lidt efter lidt af jordfæste. Ofte er det således, at gravplads og boplads findes nær hinanden, hvilket bl.a. gælder ved Hover, hvor en af gravene indeholdt et romersk bronzekar, et lerkar-servicesæt og en del jernknive.

Andre romertidsbebyggelser er undersøgt ved sydbredden af Var-

Vognfundet fra Dejbjerg Præstegårdsmose, opstillet i Nationalmuseet. Under vognstangen ses dele af den anden vogn og et lerkar. Nationalmuseet fot.

Brolagte gader på romertidsgravpladsen ved Myrthue.
Lars-Kristian Crone fot.

de Å's udløb i Ho Bugt, bl.a. Myrthue og Sjelborg, hvortil kommer et system af oldtidsagre af typen digevoldinger i Marbæk Plantage. Af Myrthue-bopladsen er kun afdækket et mindre område med velbevarede, brolagte gader og fire hustomter, hvis stolpehuller nu er markeret med pæle. På Sjelborg-bopladsen er udgravet tre huse med klar adskillelse mellem beboelse i vest og en brolagt staldende i øst. Bemærkelsesværdig er her tilstedeværelsen af en forsænket forråds-kælder et par meter fra nordvæggen. Som ved Myrthue er stolpehullerne i Sjelborg markeret med pæle og væggene med lave græstørsvolde. Også oldtidsagrene i plantagen kan tydeligt anes i dag, idet man har frilagt 2-3 agre med digevoldinger og høje, stenfyldte hjørner.

Germanertid

Kulturelt set var ældre germansk jernalder (ca. 400-ca. 500) blot en fortsættelse af romertiden, men fundene fra Vestjylland såvel som fra

det øvrige Danmark er ret sparsomme. Dog har de tidligere nævnte udgravningskampagner i 1960'erne og 1970'erne afdækket flere landsbyer, således ved Oksbøl og i den østlige udkant af Esbjerg.

Værd at hæfte sig ved er dog periodens store guldmængde i form af fibler, brakteater, hals- og armringe og betalingsguld. Helt enestående er de to berømte guldhorn fra Gallehus i det sydvestlige Sønderjylland. Fra Vestjylland kan fremhæves fundet af 14 brakteater, heraf 6 med en meningsløs runeindskrift, fra Skonager nordøst for Varde. Ved brakteater forstås nordiske møntefterlignende guldplader med ensidigt præg, som må have tjent som smykker og amuletter. I tidsspænder de fra ca. 400 til henimod midten af 600-årene.

Vikingetid

Med vikingetid står vi på tærsklen til historisk tid, hvor landet for første gang blev samlet til en politisk enhed med Jelling som hovedby. Større end denne by var imidlertid både Lindholm Høje nord for Limfjorden, vikingetidsbyerne ved Ribe og Esbjerg, men størst af alle dog Hedeby i nærheden af det nuværende Slesvig ved Danmarks port mod syd, Dannevirke. Udgravninger i Esbjerg og Ribe forøger hvert år vor viden om Ansgars tidsalder.

I kvarteret Syrenparken i Gammelby i Esbjergs sydlige udkant har arkæologer således udgravet en større boplads med spor efter karakteristiske træbyggede vikingetidslanghuse med let buede vægge, lige gavle og indvendige, parvist placerede tagstolper og efter rektangulære, halvt nedgravede grubehuse. Et par hundrede meter længere mod syd findes en samtidig gravplads med jordfæstegrave. Derudover er der konstateret levn efter bopladser i bl.a. Spangsbjerg og ved Kølhusvej i forstaden Sædding, hvor bebyggelsen skønnes at være grundlagt omkring 900, hvorefter den er fortsat ned i 1200-årene.

En anden stor vikingetidsbebyggelse er undersøgt i Grønbjerg i Nørre Omme sogn. Her er også påvist både langhuse, det længste hele 46 m langt, og grubehuse, der er blevet tolket som værksteder. Også ved Vorbasse har der været by i vikingetiden.

Smykkerigdommen er en anden side af vikingetiden. Fra Hornelund nord for Varde hidrører to pragtfulde, runde, karolingiske guldspænder, som hører til blandt de smukkeste, der overhovedet kendes fra vikingetiden.

Historisk set

Af Henning Dehn-Nielsen

Ribes dominans

Middelalderen igennem og frem til 1600-årene var Ribe landspolitisk næsten ene om at hævde Vestjylland. Det var her, Ansgar i 854 fik tilladelse til at bygge kirke, det var her, kong Niels omkring 1115 påbegyndte opførelsen af en af kongens faste borge, Riberhus, og det var her eller her i nærheden, at Erik Emune blev dræbt på tinge af stormanden Sorte Plov. Det var også i Ribe, at Danmarks første domstol blev oprettet af Erik Lam i 1145, og uløseligt knyttet til denne by er folkevisens sørgelige beretning om Valdemar Sejrs første dronning Dagsmars død, der skete i året 1212. Deres søn, Valdemar den Unge, blev i Ribe formælet med den portugisiske prinsesse Eleonora, en niece af kong Valdemars dronning, Berengaria i 1219.

Christoffer 1. døde i Ribe 1259, formentlig forgivet. I 1443 lod Christoffer af Bayern sig salve og krone her. Selv om Danmark i middelalderen ikke havde nogen egentlig hovedstad – kongen residerede på skiftende kongsgårde rundt om i landet – fremtrådte Ribe i århundreder som rigets førende politiske og kulturelle centrum. Lige siden vikingetiden havde denne by været en livlig handelsplads med stærke forbindelser til Vesteuropa, og efter grundlæggelsen af Lübeck i 1143 blev Ribe det vigtigste danske knudepunkt for den sydvendte handel.

Ribe stift blev grundlagt på et kirkemøde i Nordtyskland allerede i 948, og i løbet af få årtier kom det til at omfatte hele Jylland. Først omkring 1060 blev bispedømmet delt i Ribe, Århus, Viborg og Vestervig stifter. Da Danmarks reformator Hans Tausen fik sin belønning af Christian 3., var det bispestolen i Ribe, han fik. Det var i 1542.

Sysler og herreder

Af den gamle danske mandskabsinddeling i herreder synes at fremgå, at Vestjylland ret tidligt har været ret velbefolket. Den første, nogenlunde konsekvente herredsinddeling bringes i Kong Valdemars Jordebog fra 1231. Heri er hele landet inddelt i herreder og Jylland des-

uden i sysler. Vestjylland var omfattet af Hardsyssel mod nord, fra Limfjorden til Skjern Å, og Vardesyssel fra Skjern Å til Kongeåen.

Ringkjøbing amt dækker følgende herreder: Bølling, Ginding, Hammerum, Hind, Hjerm, Nørre Horne, Skodborg, Ulfborg og Vandfuld, Ribe amt: Anst, Gørding, Malt, Ribe, Skast, Slavs, Vester Horne og Øster Horne. De blev alle opregnet med deres nuværende navne i Kong Valdemars Jordebog, hvor også Fanø omtales for første gang.

Katastrofeår

Omkring 1300 gik befolkningen stærkt tilbage overalt, en udvikling, der blev yderligere forstærket af den frygtelige byldepest »den sorte død«, der hærgede så voldsomt i 1350, at sogn efter sogn blev lagt øde. Hertil kom så nogle voldsomme stormfloder.

Én af dem bærer indirekte skylden for kong Hans' død tidligt i 1513. Under et besøg i Vestjylland måtte kongen under en stormflod forblive i Ribe, indtil vandet igen begyndte at falde, så han atter kunne bestige sin hest, men i Tarm Enge (»Kong Hans' hul«) styrtede han med sin hest. Den hårdt sårede konge førtes i hast til Skjern og derfra videre via Holstebro til Ålborg, hvor han udåndede som følge af sine kvæstelser, godt 55 år gammel.

Ulykkerne fortsatte. Under borgerkrigen Grevens Fejde 1534-36 tog vestjyderne parti for Skipper Clement til støtte for den afsatte Christian 2. mod adelen og Christian 3. Straffen udeblev heller ikke, for under retsopgøret efter Christian 3.s sejr omdannedes hovedparten af Vestjyllands tidligere så mange selvejergårde til fæstegårde.

Heden bredte sig samtidig ubønhørligt. Medvirkende hertil var den hæmningsløse skovhugst, som ikke modsvarede af nyplantninger. Derudover medførte udvindingen af myremalm en umådeholden fremfærd over for skovene, således at der på Christian 4.s tid ikke var mere træ tilbage.

Østers og stude

En kortvarig opblomstring oplevede Ringkjøbing, i tidligere tid en betydelig havn med den eneste naturhavn norden for Horns Rev, som en følge af østersfiskeri, men efterhånden som fjordudløbet Nymindegab vandrede sydover, og indsejlingen oftere og oftere sandede

Historisk set

til, faldt saltindholdet så stærkt, at de indtægtsgivende skaldyr ikke længere kunne trives.

Studehandelen er et helt specielt kapitel af Vestjyllands historie. Gennem hele middelalderen kunne Varde således opretholde en intens søhandel med eksport af kvæg, fisk og landbrugsprodukter til Hamborg, Nederlandene og England, men i 1551 og 1590 ramtes den driftige by af storbrande, og i 1591 måtte den overgive sit toldsted til Ribe. Grundlaget for disse havne og ladepladsers eksistens var Kongeåen, der siden middelalderen havde dannet grænse mellem Nørre- og Sønderjylland.

1542 sattes tolden pr. høved i vejret fra 2 til ikke færre end 20 skilling, en nærmest direkte opfordring til smugleri, som nu i flere hundrede år blev en af vestjydernes betydeligste indtægtskilder. Afgifterne førte også til, at Hjerting og Ringkøbing nord for toldgrænsen fik gyldne tider.

Esbjergs forgænger

Men Esbjergs forgænger som vestkysten dominerende eksporthavn var og blev dog Hjerting, i dag reduceret til bade- og udflugtsby for

Sådan ser der ud i Hjerting i dag, engang en driftig havneby, indtil Esbjerg slog den ud. Sven Thoby fot.

Esbjerg. Hjerting var det eneste sted på den jyske vestkyst, hvor skibe kunne søge vinterhavn.

I 1554 omtaltes den som Varde bys ladeplads, men som handelen tog til i omfang, steg også vardensernes harme over den nye opkomling. I 1660 direkte forlangte Varde, at skipperne skulle flytte til Varde, dog uden held. 1680 blev Hjerting toldsted for studeeksporten, og 1692 flyttedes Varde toldsted til Hjerting, hvor det blev frem til 1846. Selv Fanøs stigende betydning for søfarten formåede ikke at udkonkurrere den nyttige vinterhavn – i 1735 var det endog på tale at gøre den til købstad. I 1800-årenes første halvdel fungerede den som udførselshavn for kvæg til England, og i en tid var der dampskibsroute til Lowestoft. Det var først anlægget af Esbjerg havn, indviet 1874, som for alvor satte en stopper for eventyret.

Stormflod

Vestkysten var og er stadig udsat for æ haws luner, og de få erhvervs-mæssige lyspunkter fordunkles af naturkatastrofer. I 1615 og igen i 1624 ødelagdes Ringkjøbing af stormflod, og den 11. og 12. oktober 1634 rantes især den sydlige del af Vestjylland samt Slesvig-Holstens kyst af en af de værste stormfloder nogensinde.

Denne den anden »store menneskedrukning« crindres i dag i Villev kirke, hvor en tavle med en streg og årstallet 1634 angiver vandstanden inde i kirken. I Ribe Domkirke viser et mærke i en søjle, at vandet her stod 1,7 m over gulvniveau. Hundreder og atter hundreder druknede i vandmasserne, og i Sønderjylland forsvandt den lille landsby Misthusum ved Brede Å's munding totalt med samt sine 11 gårde.

Krig over land

Denne katastrofe fulgte i kølvandet på de ulykker, Christian 4.s ulyksalige indblanding i Trediveårskrigen medførte for hele Jylland. Da kongens tropper flygtede over hals og hoved op gennem den jyske halvø, forfulgt af den tyske feltherre Wallensteins professionelle landsknægte, plyndrede og hærgede de overalt, for øvrigt i modsætning til tyskerne, der fra nu af holdt Jylland besat i to år frem til freden i 1629.

Næppe var man kommet nogenlunde til hægterne igen, før en ny

krig, Torstensson-fejden, 1643-45, på ny bragte ødelæggelse, plyndring og brandskatning, som i 200 år kom til at betyde stagnation og nærmest glemsel for Ribe. Ikke engang 20 år efter fulgte så Karl Gustav-krigenes rædsler, og de gentagne leverancer og plyndringer udsugede den vestjyske befolkning, som ellers havde nok at gøre med at holde sulten fra døren. Det var svært at holde de magre jorde i drift, hvilket forværredes ved menneskeflugt til de bedre arealer østpå. Det hele virker som en kernereaktion: først krige og stormflod, så magre tider og udvandring, til sidst den uundgåelige sandflugt og lyngens sejrriige indtog.

Heden blev hjemsted for samfundets udstødte, natmændene, rakkerne, kjæltringerne, taterne og de andre landstrygere, som udførte alt det uærlige arbejde. Kendt er navnlig Dejbjerg-rakkerne, som er omtalt andetsteds i denne årbog.

Faldet i indbyggertal afspejler sig i den første danske folketælling, der fandt sted i 1769, hvor eksempelvis Varde kun havde 690 indvånere og Ringkjøbing endnu færre, 506. Ribe, som i slutningen af middelalderen skønmæssigt må have ligget på omkring 5.000 indbyggere og kun lidt færre end København, talt nu kun 1.824 indbyggere.

Fra grammatikken ved vi, at det som oftest er undtagelsen, der bekræfter regelen, således også med hensyn til vestjysk historie. Fanø søfarts glanstid indtraf netop i sidste halvdel af 1700-årene. Baggrunden skal søges i Christian 6.s salg 1741 af det gamle krondomæne for 6.000 rigsdaler til fannikerne, der på denne måde blev selvejere med ret til at drive egen søfart. Ved århundredets slutning var der 80-90 store sejlskibe, som var registreret som hjemmehørende i Sønderho. Fanøboerne stod for en stor del af handelen med jydepotter og transporten af tørv og korn til vesterhavsøerne, hvortil kom en del af kystsmugleriet. Omkring 1760 indledtes bygningen af større søgående fartøjer på Fanø, især i Sønderho, og under Napoleonskrigene frem til 1807 oplevede skibsfarten kronede dage, indtil søkrigen mod briterne 1807-14 førte til et alvorligt tilbageslag, hvorunder ikke færre end 70 Fanø-skibe opbragtes af de fremmede. Fanø kom sig dog ret hurtigt, og i slutningen af 1800-årene kendetegnedes koffardiflåden af stedse større fuldriggere og barkskibe, hvortil omkring århundredets slutning, kom mange større jernskibe i udenrigsfart. I 1859 havde Fanø således landets største handelsflåde efter København. Vi skal helt

frem til vort eget århundredes start, til dampskibenes æra, til de åringer, hvor den nye havn i Esbjerg blev den dragende magnet for skibsfarten, før det begyndte at gå ned ad bakke, og med 1. verdenskrig var det forbi med Fanøs store søfartstid.

Nedgang og opgang

Englænderkrigen 1807-14 ødelagde ikke blot Fanøs, men hele vestkystens skibsfart, om end Storbritannien også måtte lide tab. Den alvorligste søulykke nogensinde på den jyske vestkyst indtraf nemlig julenat i året 1811, da de to britiske orlogsfartøjer i konvojsejlads »Defence« og »Sct. George« med henholdsvis omkring 600 og 850 mand om bord forliste på revlerne mindre end en km fra Fjaltring Strand nord for Nissum Fjord. Kun 16 søfolk kunne reddes, resten druknede i de iskolde bølger under den voldsomme brandstorm og drev i land langs hele kysten, helt ned til Blåvand i syd. Det påstås, at de fundne lig ligger begravet i klitternes såkaldte »dødemandsbjerg«.

Efterkrigstiden indebar tilbagegang for hele landet, og i 1820'erne var prisen på korn så lav, at det bedst kunne betale sig at lave brændevin af det, hvilket da også, skønt ulovligt, fandt sted i stort omfang.

Omkring 1830 begyndte kornpriserne at stige, bl.a. fordi englænderne havde lettet importkravene, og i 1846 svandt korntolden ind til en ren symbolsk afgift. Nu steg vesterhavsudførslen konstant til stor gavn for byerne, hvor nu også de tidligere så forarmede landmænd fik råd til at købe sig nyt.

Nu begyndte også industrien at dukke frem begyndende med jernstøberier i Ringkjøbing og Ribe, men det var jernbanerne, der satte skub i udviklingen. 1873 fik Esbjerg forbindelse med Kolding, og i 1874 forbandtes Esbjerg med Varde-Ringkjøbing-Holstebro.

En bedre overvågning af den lumske kyststrækning måtte selvsagt være et længe næret ønske, og den engelske bark »Vertumnus'« forlis natten mellem den 12. og 13. april 1847 var den egentlige inspiration for sandflugtskommisær C. Claudi til etableringen af det landsdækkende redningsvæsen, der allerede blev en realitet i henhold til lov af 26. marts 1852.

1800-årenes slesvigske krige gik på ingen måde sporløst hen over Vestjylland. Optakten til Treårskrigen 1848-50 satte sindene i voldsom bevægelse, eftersom de slesvig-holstenske oprørsstyrker i slutnin-

gen af marts 1848 var på vej nordpå. Forud for deres fremmarch var gået det rygte, at oprørerne havde sluppet fangerne i straffeanstalten i Rendsborg løs, og at »slaverne« herfra nu i vilde horder nærmede sig. Overalt lød stormklokkerne, og folk strømmede sammen i byerne bevæbnet med det første det bedste, de kom i nærheden af: leblade på skaft, brødknive, høtyve og uldsakse på stæg, men det skulle snart vise sig, at det var falsk alarm. Efter et par dages hektisk aktivitet kunne enhver atter gå hver til sit.

Sandt var imidlertid, at slesvig-holstenerne under anførsel af prinsen fra Nör marcherede mod nord, indtil de efter en kort kamp den 9. april 1848, ved Bov nær den nuværende dansk-vesttyske grænse blev drevet tilbage af de talmæssigt og teknisk overlegne danske styrker. Krigen bølgede derefter frem og tilbage, kun afbrudt af våbenstilstand i vinteren 1848-49, og endte for så vidt med en beskedent dansk sejr. Den gamle toldgrænse ved Kongeåen forsvandt og der posteredes danske tropper overalt i Sønderjylland ned til Dannevirke-linien.

Parti fra den jyske Kronhede ved Torsted nordøst for Ringkjøbing. Således må vi forestille os, at store dele af Jylland så ud, indtil Dalgas erklærede lyngen krig med oprettelsen af Det Danske Hedeselskab i 1866. Sven Thoby fot.

Anderledes dårligt gik som bekendt danskerne i 1864, hvor de fornede preussisk-østrigske enheder efter Dannevirkes rømning, Dybbøls fald og den efterfølgende okkupation af hele Jylland endte med afståelsen af hele Sønderjylland, hvorved Ribe mistede sit store opland både mod syd og øst. Krigen medførte desforuden store tvangsudskrivninger, som skulle bæres af civilbefolkningen.

Hvadudad tabes...

– skal indad vindes står i vore dage som motto for hedesagen og identificeres almindeligvis med officeren og ingeniøren Enrico Mylius Dalgas, der 1866 stiftede Det Danske Hedeselskab. Udtrykket skyldes dog retfærdigvis digteren H. P. Holst, ikke Dalgas.

Hedesagen blev en succes, og i løbet af relativt få år plantedes talrige nåletræer og læhegn i både Vest-, Midt- og Nordjylland. Med de mange store nåletræsplantager fik man lidt efter lidt fordoblet landets sparsomme skovareal, og agerbrugsområdet steg fra 14.500 km² i 1861 til 29.100 km² i 1891, med andre ord med et område, der sammenlagt var større end Nordslesvigs areal.

Andre former for landvinding var inddæmningsforsøgene omkring Nissum Fjord og Stadil Fjord, arbejder, der dog i første omgang måtte betegnes som fiaskoer.

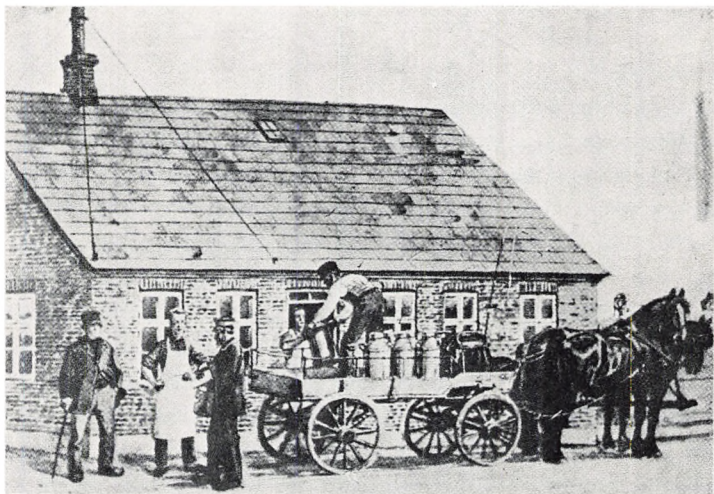
Byernes vækst

Også på andre felter prægedes slutningen af 1800-årene af fremgang. Esbjerg fik sin havn, som hurtigt voksede op til at blive landets vigtigste eks- og importhavn mod vest. Byens indbyggertal, der i 1864 var på 13 personer fordelt på to gårde, øgedes 1885 til 2.000, 1901 til over 13.000, 1925 til godt 24.000, og i 1979 talte Esbjerg primærkommune mere end 79.000 indbyggere. Det er fortsat havnen, der er byens livsnerve, både den store udenrigshavn, trafikhavnen med forbindelse til England samt den kolossale fiskerihavn. Byen har tiltrukket industrier i mængde. Som tidligere nævnt har også jernbanen gjort sit til Vestjyllands udbygning i forrige såvel som i dette århundrede. Byer som Bramminge, Skjern og Grindsted har på grund af deres gunstige placering ligeledes nydt godt af togene.

Pionerånden

Landbruget derimod var præget af krise. Med sit fugtige, ustabile sommervejr og med sin ikke altfor frugtbare agerjord kunne Danmark ikke fastholde sin position som korneksportør i forhold til USA og Rusland, der bl.a. som følge af trafikrevolutionen nu kunne kaste mængder af billigt korn på verdensmarkedet. Dansk landbrug kendte imidlertid sin besøgstid og forstod at sædle om i en fart.

Det var i Vestjylland, i Hjedding, 2 km syd for Ølgod, at verdens første andelsmejeri kunne indvies den 10. juni 1882. Den hurtige omlægning af eksporten fra korn til animalske produkter var den drivkraft, der fik landbrugsorganisationerne i Hjedding til at danne et andelsselskab med den opgave at opføre og drive et mejeri, noget som tidligere kun herregårdene og de enkelte gårde tog sig af. Selskabets vedtægter bygger på fællesskab, 1 stemme pr. producent, uanset besætningens størrelse. Udbyttet fordeles efter leveret mælkemængde. Hjeddings love blev og udgør fortsat grundlaget i andelsmejeriernes love. Mejeriet i Hjedding fungerede indtil 1905, og i 1948 blev bygningen ført tilbage til sin oprindelige skikkelse og indrettet til museum med inventaret fra 1882.

Andelsmejeriet i Hjedding, verdens første. Efter maleri af Rasmus Christiansen.

Brammingeulykken

Den støtte fremgang inden for landbrug, industri og samfærdsel fortsatte uanfægtet frem til 1. verdenskrig, dog ikke uden ofre. Stor bestrærelse vakte især den store togulykke ved Bramminge, da englands-ekspressen løb af sporet den 26. juli 1913, hvorved 15 personer omkom, heriblandt den kendte politiker Peter Sabroe.

Under 1. verdenskrig kunne der høres kanontorden langs hele vestkysten under Jyllands- eller Skagerrakslaget i maj måned 1916 mellem den tyske højsøflåde og den britiske orlogsflåde. Økonomisk ramte krigen, specielt at tyskerne i 1917 indførte den uindskrænkede u-båds-krig, navnlig søfarten og fiskeriet hårdt.

Besættelsetiden

Under den tyske besættelse 1940-45 blev fiskerne hyppigt beskudt af tyske jagermaskiner, de trodsede den af besættelsesmagten fastsatte 20 sømiles fiskerigrænse, senere udvidet til 50 sømil. Mange kuttere gik ned, og mange fiskere omkom.

Handelen på England gik helt i stå, og den danske eksport blev omdirigeret til Tyskland, en virkelig katastrofe for Esbjerg havn. Byen blev derudover en af de hårdest ramte under krigen. På grund af byens gode beliggenhed var der til stadighed mange tyskere, og da de store befæstningsarbejder langs vestkysten blev indledt, fik den tyske Organisation Todt lokalt hovedkvarter i Esbjerg.

Det kom hyppigt til sammenstød mellem befolkningen og værne- magten med alvorlige repressalier til følge, og i de første dage af august 1943 udbrød der strejker mange steder. Resultatet blev udgangs- forbud, som esbjergenserne besvarede med landets første general- strejke. Urolighederne bredte sig herfra til andre byer og var en stærkt medvirkende årsag til regeringens afgang og tyskernes definiti- ve magtovertagelse den 23. august 1943.

Den yderst aktive modstandsbevægelse stod for sabotageaktioner over for en lang række anlæg af værdi for tyskerne. 25. september 1944 ødelagdes f.eks. Organisation Todts bygninger, og et par dage efter sprængtes Fanøfærgeren, der transporterede arbejdere til befæst- ningsarbejder på Fanø. Tyskerne svarede igen med schalburgtager, terror og clearingmord. Redaktør Lauritz V. Jensen, læge Poul Car- stensen og sognepræst Poul Bentzen faldt alle som ofre for den me- ningsløse tyske gengældelse.

Historisk set

Det clearingmord, det første i Danmark, der gav mest genlyd i den danske befolkning fandt sted om morgenen den 4. januar 1944, da den landskendte digterpræst Kaj Munk blev afhentet i sit hjem i Vordersø af en SD-kommando, skudt ned og efterladt i landevejsgrøften i en plantage uden for Silkeborg med en påhæftet seddel, som på klunnet vis skulle foregive drabet på en værnemager.

Som krigen nærmede sig sin uundgåelige afslutning, øgedes den tyske nervøsitet for en mulig allieret landgang på vestkysten, og der blev udarbejdet en evakueringsplan for civilbefolkningen, men den kom gudskelov aldrig til udførelse.

Tiden efter 1945

Efter befrielsen forestod et stort genopbygningsarbejde, ikke mindst i Esbjerg, og langs hele den jyske vestkyst vidner de utallige nedstyrtede eller begravede tyske bunkers den dag i dag om de fem onde år.

Efterkrigsårene – for Vestjyllands vedkommende også på grund af turistindustrien, der paradoksalt nok ikke mindst bæres oppe af vore nærmeste naboer mod syd – kendetegnes som det øvrige land af en generel økonomisk fremgang på godt og ondt. Esbjerg havn er blevet udvidet mange gange og har nu passagertrafik på de engelske havne Harwich og Newcastle, sidstnævnte dog kun i sommermånederne, samt i sommersæsonen på Færøerne. Der er kommet trafiklufthavn i Billund mod øst samt i Esbjerg og Stavning.

I Ribe-Esbjerg-trakten er Sydjysk Universitetscenter under fortsat opbygning. Esbjerg er blevet baseby for olieborereplatformene i Nord-søen, og i Varde ser mange frem til en placering af behandlingsanlægget for den naturgas, der skal løse en del af den energikrise, som har ramt det råstoffattige Danmark.

Ribe amtskommune består nu af 14, Ringkøbing amtskommune af 18 primærkommuner. Politisk dominerer nu som før partiet Venstre på landet og i de mindre byer, medens Socialdemokratiet har erobret sig en enlig højborg i Esbjerg. Et særkende for mange kommuner er de mange upolitiske lister til kommunevalgene.

Kirker og kalkmalerier

Af Ebbe Nyborg

Kirkebygningerne

Under kirkegulvet i flere sydvestjyske kirker er der påvist spor af de små, mørke trækirker, der i den første kristne tid dannede rammen om gudstjenesten. I 1100-årene gik man over til at bygge i sten, og i løbet af nogle få menneskealdre var trækirkerne i næsten alle sogne afløst af de stenkirker, der med deres senere tilbygninger stadig er med til at give det flade landskab profil. Grundformen er overalt den romanske; arbejdet begyndte i reglen i øst med opførelsen af koret,

For blot nogle årtier siden kunne kirkebygningerne stå endnu mere markant end nu i det næsten ubevoksede flade land. Søndre Vium kirke består af romansk kor og skib af granitkvadre og sengotisk tårn hovedsagelig bygget af teglsten. H. Rasmussen 1898 (?) fot.

ofte med korrunding; derpå byggedes til menigheden et bredere og rummeligere skib med portaler i nord og syd, henholdsvis kvindernes og mændenes indgang. Skulle det være særlig fornemt kunne man slutte af i vest med et tårn eller en monumental forhal, som det er sket i Hee; men et så gammelt tårn er undtagelsen på disse kanter.

Initiativet til kirkebyggeriet, må vi tænke os, er udgået fra en eller flere store jordejere, men med tiden fik bispen og ikke mindst provsterne væsentlig indflydelse på arbejdets organisering. Fra årtierne omkring 1300 var det almindeligt, at sognets beboere til varetagelsen af kirkens behov for byggearbejder, vedligeholdelse og inventaranskaffelser valgte to kirkeværger, der rådførte sig med provsten og af lagde grundigt regnskab for ham, når han kom på visitats. Det har tydeligvis ofte taget tid at rejse midler til byggeriet; længerevarende byggestop kunne blive følgen som i Vorgod, hvor stenkoret længe har fungeret sammen med en ældre trækirke.

Det ældste byggemateriale er markstenen, der huggedes til i svære kvadre. Trods sin hårdhed benyttedes granitten også til døbefonte og til rige billedprydede portaler, som det eksempelvis kan ses i Velling. Kvaderstenskirkerne er så afgjort de fleste, men de er ikke som i så mange jyske egne enerådende; i Sydvestjylland spiller den importerede tufsten og snart også teglstenen en betydelig rolle. Tufstenskirkerne regnes med rette blandt perlerne i vor romanske arkitektur. I en stribe ligger de langs kyst og åløb fra Ribemarsken op til Ringkjøbing Fjord og vidner om de ældgamle søforbindelser mellem Europas økonomiske og kulturelle kerneområder og havnebyen Ribe med dens vidstrakte opland. Den vulkanske tufsten blev brudt omkring Andernacht syd for Köln og fragtet ned ad Rhinen for at anvendes til kirkebyggeri langt op langs Nordsøkysten. Vore tufstenskirker udgør altså den nordligste udløber af en rhinlandsk byggetradition, hvis karakteristiske blændinger følger med på tufstensmurværket.

I Sydvestjylland varede det store kirkebyggeri nok helt til tiden omkring 1300, og der findes derfor flere kirkebygninger, hvor den romanske stil er ved at vige for den tidlig gotiske. Brøndum kirke er i grundplanen endnu rent romansk, men den rigt udformede korrunding og korets elegante ribbehvælv med samtidige kalkmalerier giver et lille pust fra de store europæiske katedraler. Unggotikens skønne trekoblede vinduer er nylig blevet blotlagt i Nysogn kirke, og stilen

Det er kun de færreste kirker der er opført helt af tufsten. Ofte er man som i Ovtrup begyndt med at bygge kor og korrunding (apsis) i granitkvadre og er så fra skibets østende gået over til tufsten. Tufstensmurværket er efter egnens sædvane hvidkalket, medens kvadermurene står frit. Her efter Jacob Helms: Danske Tufstenskirker, pl. 59.

kan i øvrigt iagttages ved en række korudvidelser i kirker som Ål, Nørre Nebel, Sønder Bork og Henne. Med disse byggearbejder synes aktiviteten at være gået næsten i stå for først at genoptages i den sidste katolske tid henimod år 1500. Som den eneste er Ho kirke opført helt i sengotisk tid, men mange kirker fik i denne periode indbygget hvælvinger, og der opførtes tilbygninger som tårne og våbenhuse.

Ser man bort fra de to Fanø-kirker, der stammer fra 1700-årene, er det meget begrænset, hvad der blev bygget efter reformationen. Helt galt blev det, efter at svenskekrigene midt i 1600-årene i bund og grund havde ødelagt landet, ligesom enevoldskongernes salg af kirker til privatmænd sjældent gavnede vedligeholdelsen. De gamle kirke-regnskaber og synsprotokoller, der i disse år gennemgås med henblik på udgivelsen af værket Danmarks Kirker, giver jævnthen et bedrø-

Kirker og kalkmalerier

veligt billede. Lønne kirke var 1748 på vestenden tækket med strå, der delvist var blæst af, så »vilde fugle bygge deris reeder derinde siden de har fri ind- og udflugt«. En stor del af loftet manglede, og resten var »oprådnat«, så at præsten i regnvejr hverken kunne stå tør for altret eller på prædikestolen. Intet under, at Lønne kirke op mod vor tid måtte give plads for en fuldstændig nybygning i »middelalderlig« stil. For de mange kirker, der trods alt blev vedligeholdt på murværk og tag, kan man måske sige, at de seneste århundreders sparsommelighed over for enhver fornyelse er grunden til, at kirkerne i så utrolig grad har bevaret den gamle skikkelse. Det er ofte blevet fremhævet, at en kirke som Hover næppe har ændret sig siden opførelsen for 800 år siden, og det samme kan siges om eksempelvis Nørre Vium og Sædding, der endog – hvilket langt fra er ualmindeligt – har bevaret den oprindelige tagstol. I Gammelsogn er tagstolens tømmer nummereret med runer! Ret enestående er det ydermere, at fire kirker i området har bevaret jernbundne dørfløje, der stammer fra 1200-årene og meget vel kan være kirkernes oprindelige!

Kalkmalerier

Når vægmalerier, der er lige så gamle som kirkebygningerne selv, bankses frem bag hvidtekalken, er de stærkt mærkede af tiden. Alligevel er det på sin vis netop disse arrede romanske malerier, der bærer prisen. Det synes kun at være i de fede sogne langs kysten, at der er blevet råd til denne fornemme kunst, men her findes til gengæld nogle af landets bedste bemalinger fra den tid. Berømtest er Ål kirkes omfattende udsmykning, der desværre er blevet lidt rigeligt opmalet ved afdækningen i forrige århundrede. Man ser i den øverste frise scener af den hellige Nikolais legende og derunder en række livfulde rytterkampe omkring en borg. Vi må gætte på, at det drejer sig om tapre kristne riddere hentet fra en af de underholdende, men også meget opbyggelige ridderromaner, der så dagens lys netop i korstogstiden. I hvert fald siger billederne en del om smagen hos Vestjyllands krigeriske storbønder, der sikkert har taget livlig del i korstogene både i Østersøen og i Palæstina, – en kirkens mand kunne også gå amok, selv om det var alle gejstlige strengt forbudt at udgyde blod: I 1220 måtte en vis Kristian – en gejstlig fra Ribe stift – have selve pavens tilgivelse, fordi han med egen hånd havde fældet fem saracener (arabere),

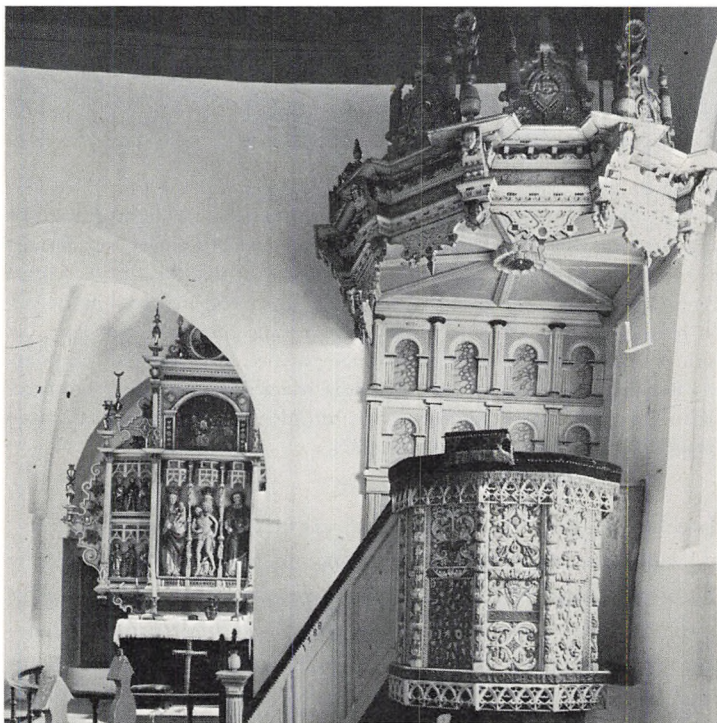
Blandt de nyfundne 1200-årsbilleder i Gammelsogn kirke er fremstillet dette mirakel, der skal være sket, da apostlene bar Jomfru Marias lig til graven. En ypperstepræst ville vælte kisten til jorden, men, som det ses, blev hans hænder hængende afmægtigt fast til kisten. Ypperstepræsten slap først fri, da han på Peters opfordring havde lovet at tro på Jesus Kristus og andægtigt havde kysset båren. Johannes gav ham da en palme, og alle omkringstående syge, der rørte den, blev helbredt. Med disse skønne malerier, hvis nærmeste slægtinge er i Brøndum kirke, viger de stive romanske menneskefremstillinger for unggotikens friske naturlige skildringer – især rørende i de knælende nyomvendtes troskyldige miner. Henrik Græbe fot. 1971.

da en kristen hær i det Hellige Land var blevet angrebet af vantro!

I tufstenskirken Vilslev står de monumentale romanske billeder lidt blegere, men giver til gengæld et mere ægte indtryk af de kostelige oprindelige farver på den fine pudsbund. Bedst studeres kalkmalerier dog nu i den ensomt beliggende Gammelsogn kirke, hvor der i årene efter 1968 blev fundet billeder fra hele fire perioder. Triumfmurens romanske malerier er her nogle årtier senere blevet suppleret med unggotiske fremstillinger af Jomfru Marias død og ligbegængelse. En tredje bemaling i Gammelsogn kirke – vistnok fra 1300-årene – viser bl.a. djævelen Tituvillus, der omhyggeligt optegner konernes snak, – en manende advarsel mod uopmærksomhed under gudstjenesten.

Årtierne omkring 1500 var de folkeligt fortællende kalkmaleres store tid i Danmark. I Sydvestjylland har deres aktivitet dog åbenbart

ikke været stor: almindeligst er den såkaldte »Liljemaler«, hvis lynhurtige strøg kan spores vidt omkring. Han maler ikke mennesker, men store dekorative liljer og mønstre, der kan ses i Janderup, Skads, Vester Nebel og Alslevs hvælvinger. Rigtige billeder af »dødsyndemanden« og andre motiver i en sjov lokal udgave findes i Nørre Nebel, og fra slutningen af 1500-årene er der gode renæssancemalerier i Hover og Lønborg.

Lunde kirkes prædikestol er et glimrende eksempel på egnens særlige ungre-næssancestil med forsinkede gotiske elementer. Festlige dyr og ansigter titter ofte frem; her er manden med pibekraven sikkert kirkens præst Christen Høst, der omtales i indskriften ved siden af. Den meddeler, at det var Søren Morit-sen, der gav prædikestolen til kirken 1583. Prædikestolens opgangspanel og himmel er lavet få år senere ligesom renæssanceindfatningen om kirkens katol-ske højaltertavle. Nationalmuseet fot.

Inventar og gravminder

I rigdom på gammelt karakterfuldt inventar kan mange af egnens kirker kappes med de sønderjyske. Ligheden er ikke tilfældig, for også det vestlige Sønderjylland lød under de mægtige Ribebisper. Det ældste træinventar – mest krucifixer – går tilbage til 1200-årene, men langt størsteparten stammer fra de sidste katolske årtier og det første protestantiske hundredår.

Store senkatolske altertavler med Gudfader og Kristus i midten omgivet af helgener og apostle ses i Henne, Lunde, Grimstrup, Vester Starup, Oksby, Hemmet og Nørre Bork, og enkeltfigurer fra katolske sidealtre er bevaret mange steder; f.eks. har Billum figurer fra hele fire altre foruden krucifixgruppe fra korbuen. Ofte ser man det charmerende, også i sønderjyske kirker så almindelige, at kirkens katolske altertavle er blevet indbygget i en ny, prægtig renæssancetavle, medens helgenfigurer er anbragt på pulpituret eller som i Ho kirke på prædikestolen.

Særlig kendetegnende for egnen er de sene 1500-års folkelige ungerenæssancestil, der præger mangt et interiør med sine helt specielle stolestader, alterbordsforsider, skabe og prædikestole. Karakteristisk er disse snedkerarbejders gammeldags gotiske træk som spir, korsblomstfriser og foldeværk, der indgår i en særegen forening med ungerenæssancens akantusbladværk og med rudeværk og rosetter; de sidste svarer nøje til de rosetter, der også ses på Ribes bindingsværk. Denne bys snedkere må nok tillægges hovedæren for stilen, der dog også mestredes af landsbysnedkere som Mikkil Tuesen i Tarp. Han signerede 1576 stolestaderne i Nørre Nebel og fremhævede, at han havde »gjord disse skamel sjelanden i 26u«, dvs. med én hjælper og på 26 uger.

Fra Christian 4.s tid kunne man fremhæve den flittige Varde-snedker Jens Olufsen, der bl.a. i Brøndum, Billum, Janderup og Sønder Lem skar store altertavler i en lidt forsinket højrenæssancestil. Andre kirker med et rigt inventar fra denne tid er Hee, Varde, Velling, Sønder Vium og specielt Sønder Borris, hvor malerierne på pulpituret er udført 1654 af den i Amsterdam fødte Ribe-maler Jacob von Molen-gracht.

Enevoldstiden satte mest sit præg ved ret grove nymalinger af ældre inventar og tilføjelse af enkelt udsavede vinger i barok- og rokok-

Talrige kirkeskibe er vidnesbyrd om, at Fanø og sognene omkring Ho Bugt nød godt af fiskeriet og den blomstrende vadehavshandel. Kirkeskibet i Ho er vel nok landets ældste, fra årene omkring 1600. Nationalmuseet fot.

stil. En rig tid var det derimod med hensyn til gravsten og epitafier, ofte med indskrifter, der blomstrer af titler og selvros. Humoristisk selverkendelse findes også – i Torstrup slutter en gravskrift fra 1772: »Her ligger den, som dette skrev, der intet var, og intet blev«.

Pragtfuldest blandt gravminderne er renæssancetumbaen i Hunderup kirke over Niels Lange til Kærgård og hans hustru Abel Skcel. Monumentet er udført 1569 i marmor og alabast af selve Cornelius Floris fra Antwerpen, mesteren for de samtidige kongegrave i Roskilde og Slesvig.

Åndelige rørelser i Vestjylland

Af Knud Jensen

Selv om kristendommen officielt blev indført i Danmark omkring år 1000, eksisterede rester af gamle førkristne eller i hvert fald ukristne forestillinger flere hundrede år efter den tid. Troen på den uafvendelige skæbne levede i bedste velgående helt op til vore dage, og i befolkningens forestillingsverden indgik troen på forskellige væsener i naturen, hvis forgodtbefindende man var afhængig af.

Kristendommen gav vel efterhånden folk en fornemmelse af, at mennesket blev ledet gennem jordelivet og ind i det hinsidige ved kirkenes hjælp, men det var nok sådan, at den enkeltes kristendom indskrænkede sig til udførelse af visse ceremonier eller deltagelse i sådanne. Nogen egentlig forståelse af det kristne budskab i Det nye Testamente var ikke trængt ind i almuemenneskets tankegang endnu, og der skulle gå lange tider, inden dette skete. I løbet af middelalderen synes skrækken for skærsildens og helvedes pinsler at være forstærket. Var det Den sorte Død, »Guds Straf«, der kastede sin skygge over menneskene og formørkede deres sind!

Endog reformationen ændrede næppe meget ved befolkningens åndelige tilstand. Selve den lutherske kirkeskik gennemtrængte vel ret hurtigt menighederne, men det, der prædikedes i kirkerne, var stadig vanskeligt at forstå. I almuens bevidsthed var det imidlertid ikke så væsentligt, om man forstod ordene, for det var jo »Guds Ord« altsammen, og derfor havde ordene kraft! Samtidig blev den gamle folketro med alle dens overtroiske forestillinger ved at bestå, og visse »papistiske« rester blev også hængende. Endnu i forrige århundrede kunne en folkemindeforsker notere sig, at denne aftenbøn blev brugt:

Jesus gik i urtegård,
han svedte vand og blodig tår,
da han så til hans fem sår:
Min søn strid mandelig.
Døden er dig visselig,
glæden er i himmerig!

Åndelige rørelser i Vestjylland

Okkulte foreteelser

For menigheden var præsten samtidig en slags medicinmand, der kunne mane spøgelse i jorden og gennem sin velsignelse give god avl, fremgang og lykke. Der findes mange sagn om præster, der havde lært »den sorte kunst«, og at der virkelig var præster, der beskæftigede sig med okkulte ting, er der nok ingen tvivl om. Da der i begyndelsen af 1600-årene blev rejst trolddomssag mod Hr. Jens Hansen Rusk fra Lønne, indrømmede han, at han havde »skrevet for sygdom«, bl.a. ved de årlige markeder i Ribe! Også dele af liturgien opfattedes på en måde, der ikke havde meget med renlivet kristendom at gøre. Folk forsøgte at tilegne sig rester af alterbrød og vin for at bruge det som medicin. På Holmsland levede der således en gammel mand, der var meget tunghør. Han fik af en klog mand det råd at dryppe altervin i øret!

Pietismen

Pietismen i 1700-årene genindførte konfirmationen og var i Christian 6.s tid landets officielle teologi. De pietistiske præster prædikede bod for at opnå Guds nåde. »Verden« var ond, og menneskene var fanget i arvesynden. Bevægelsen satte sine spor, men pietismen var først og fremmest en præstebevægelse. Gennem pietisten Hans Adolph Brorsons digtning nåede vel en fornemmelse af bevægelsens idé ud til dele af den vestjyske befolkning. Hans salmebog »Troens rare Klenodie« (1739) blev benyttet i vakte kredse. Under sine visitatsrejser besøgte Brorson, der var biskop i Ribe, alle vestjyske sogne, og ud af hans visitatsberetning lyser omsorg for menighedernes åndelige befindende, således 1759, »Mandagen d. 1. October, visiterede jeg i Alslev (ved Varde). Hr. Abraham Jessen holdt en smuk Catechisation med Børnene om Døden og Dommen, Himmel og Helvede«!

Herrnhutterne

Først med herrnhutterne og senere især gennem grundtvigianismen og Indre Mission kom de store åndelige vækkelser, der så voldsomt rørte sindene i Vestjylland. Medvirkende årsager til, at de religiøse vækkelser netop her fandt så god en grobund, kan måske søges i de hårde livsbetingelser og den barske natur: det åbne, forblæste land, de sorte lyngheder, det store, voldsomme Vesterhav med de grå, en-

deløse klitter, dønningerne, sukkene fra havet, hvor liv kunne blive til død fra det ene øjeblik til det andet, således som det klart kan læses ud af kystsognenes kirkebøger, f.eks. Oksby kirkebog 1843: »Alle de efterfølgende 22 Mænd ere forulykkede paa Havet efterat de i Forening d. 23. November med alle de andre Fiskere af Oxbye Blaaevand og Vandflod vare gaaet ud for at komme et grundstødt Skib til hjælp. Forsaavidt de ere fundne, ere de begravne paa de anførte Dage«!

Den herrnhutiske Brødremenighed grundlagde i 1771 kolonien i Christiansfeld ved Haderslev. Menighedens udsendinge rejste rundt i Jylland og satte også sit præg på åndslivet i Vestjylland i tiden indtil omkring 1850. I Skjern opstod der et societet som det i Christiansfeld, og der blev bygget en forsamlingsal. Uden tvivl skabte denne bevægelse forudsætningerne for de religiøse aktiviteter, der helt frem til vor tid har sat sit præg på Skjernegnen. Fra 1815 og i tiden derefter arbejdede udsendingen Frands Lund fra menigheden i Skjern, og han fik særlig betydning for udviklingen, idet han i vidt omfang »overtog« pietistisk vakte kredse. Herrnhutternes kristendomsopfattelse havde mange træk til fælles med pietismens mørke syn på »Verden« og verdslige fornøjelser. Det var en lægmandsbevægelse, men samfundet i Skjern havde alligevel et godt forhold til sognepræsterne. I 1846 forbød herredsfogeden, at der blev sendt en afløser for Frands Lund til Skjern, og derefter begyndte det at gå tilbage for de herrnhutiske samfund i Vestjylland.

Lægprædikanterne

Selv om der således tidligt fandtes vakte mennesker hist og her, blev den religiøse vækkelse i Vestjylland dog først til en egentlig bevægelse, da de fynske lægprædikanter i midten af 1800-årene begyndte at gennemrejse Jylland og skabe kontakt mellem de enkelte grupper af religiøst vakte. Mest kendt blandt disse fynboer var Peder Larsen Skræppenborg. Han foredrog sine synspunkter uden præsteskabets tilstedeværelse og opfordrede sine tilhørere til at gøre det samme. Igen blev Skjernegnen et centrum for vækkelserne, men trods begejstringen deltes bevægelsen i flere grupper, stort set i de egentlige pietister, hvoraf Indre Mission udviklede sig, i grundtvigianerne og i sekterne og de samfund, der ligefrem var fjendtligt indstillet over for kir-

Åndelige rørelser i Vestjylland

ken og præsterne. En personlighed, der forfægtede denne indstilling, var Kristen Westerby, kaldet Kræ Idom, der var meget aggressiv over for kirken. Han blev med tiden mere og mere fjendtligt indstillet over for præsterne og sluttede sig senere til baptisterne.

Indre Mission-vækkelsen

Indre Mission blev den store bevægelse i den sidste del af 1800-årene. En kendt missionær i den periode var Anders Stubkjær, og præsterne Vilhelm Beck og I. C. E. Clausen, der foruden at være fremragende prædikanter også var dygtige organisatorer, der bar bevægelsen fremad på landsplan. Men også lokalt arbejdede bevægelsens »apostle«.

I Ansager sogn, hvor der indtil omkring 1870 havde »ruget et tykt aandeligt Mørke«, skete der store indremissionske vækkelser i 1880'erne. Pastor M. C. Madsen, i hvis tid de helt store vækkelser fandt sted, fortæller i sine erindringer, hvordan det gik til, da smeden Hans Koch, der hidtil havde været en rå og voldsom person, blev omvendt: »Hans vækkelse var, som det kunne ventes, meget voldsom. Han løb som et vildt dyr på marken, skreg højt og styrtede af og til ned til den ret store Andsager Å for at berøve sig livet, hvad Herren i sin nåde dog ikke tillod. Da han omsider fik fred, blev han et meget kraftigt vidne for Herren«!

Grundtvigianerne

Samtidig havde grundtvigianismen sin store tid. Askov Folkehøjskole blev næsten et »universitet« for denne bevægelse, der foruden religiøsitet markerede sig ved verdslige idelaer som nationalitetsfølelse udtrykt i skyttebevægelsen, andelsbevægelsen med forsamlingshusene og ikke mindst højskolebevægelsen.

Hvor grundtvigianerne ikke mente at kunne samarbejde med sognepræsten, oprettede de fri- eller valgmenigheder. Det skete således i 1905 i Ål sogn, hvor en stor del af menigheden ikke kunne enes med den indremissionske og stridbare pastor Schou, der rasede mod fri-menigheden og kaldte den en »kloak«!

Det, der skilte Indre Mission og grundtvigianerne var især spørgsmålet om omvendelse og frelse. Missionsfolkene mente, at man skulle omvendes, mens man levede: »hvad sker der med dig, hvis du dør i nat«, mens grundtvigianerne havde en forestilling, et håb om frelse

også efter døden – en »omvendelse i dødsriget« – for sjælen levede jo videre, efter at legemet var dødt! Grundtvigianismen blev betragtet som en »lyser« og mere ukompliceret forkyndelse og var det nok også. Gud var den gode »landsfader« – »den Gamle af Dage« – der skaffede godår og grøde på marken. De gammeltestamentlige forhold i Bibelen blev gennem Grundtvigs sange gjort hjemlige, så den unge David, »mellem brødre kaldet den lille«, blev til hyrdedrengen, der gik på den grønne vang og vogtede fårene, mens den gamle Abraham, da »Sara var død«, blev til aftægtsmanden i Mamrelund. Det hellige Land blev »dansk« med lunde og vange, fuglesang i skoven og dejlige sommernætter. Det storladne, lyriske kom i højsædet: »Se nu stiger solen af havets skød – ud hans hånd mig river af dødens garn«! Båret frem af bevægelsen blev disse sange til folkeeje.

Missionshusbyggeriet

Derimod glemte de missionske Gudfader for Sønnen. Det var Jesus, der betød noget. Han var jo Frelseren! Samtidig opstod der næsten en dyrkelse af den strenge Paulus og hans forkyndelser. »Ammestuehistorierne« i det gamle testamente om Noa, Samson, Abraham og Isak overså man. Indre Mission var pietistisk ind i sin egen sjæl. »Verden og dens tant« skulle man forsage. Ens tanker skulle vendes mod det hinsidige. Jordelivet var kun en stakket frist, mens saligheden hos Frelseren i »det ny Jerusalem« var evigheden uden grænser.

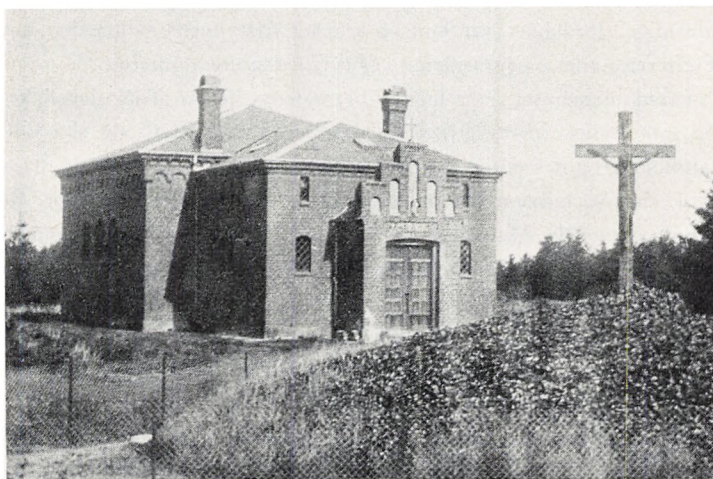
Forsamlingshuset – »æ hus« – betragtedes derfor af missionsfolkerne som stedet, hvor verdens udskejelser, musik, dans og skuespil, fandt sted, og det skulle man holde sig fra. I stedet byggede de deres egne »huse«, missionshusene, med navne som Betlehem, Tabor, Bethania, Bethesda. Man kan i det vestjyske område ligefrem tale om en bevægelse af missionshusbyggeri, der næsten kan sammenlignes med kirkebyggeriet i 1200-årene. Nogle steder udartede det. Ved missionshuset i Oksbøl vest for Varde, opførte man et »Golgatha«, en lille høj overgroet med vedbend og på toppen af højen et kors med den lidende Kristus!

Ud af bevægelsen stiftedes pigeforeningerne og ynglingeforeningerne, de senere KFUK og -M. I stiftelsesdokumentet for pigeforeningen i Ål, Billum og Janderup sogne, som oprettedes den 11. oktober 1885, findes bl.a. følgende tekst: »Vi undertegnede Piger føler Trang til at

samles med hverandre for at samtale med hverandre om de Ting, som hører til Guds Rige, thi det er os om at gøre at opnaa Maalet for vor Tro: vore Sjæles Frelse, og vi vil derfor bede med og for hverandre og samtale med hverandre ved regelmæssige Sammenkomster. Til bestemte Tider betragte Guds Ord og prise og lovsynge vor Frelser og vor himmelske Fader og Helligaanden, hvem Faderen for Jesus Skyld har udøst i vore Hjerter, for at vi ved hans Hjælp til den Tree-nige Guds Ære maa befindes ustraffelige i vor Herres Jesu Christi Til-kommelse«!

De »hellige« skrev breve til hinanden for at opmuntre til forstærkel-se af troen. Konvolutterne om disse breve bar langs randen »opråb« om, at brevet ikke måtte udbringes om søndagen, og inde i brevet for-talte brevskriveren om sine oplevelser blandt »lutter vantro«. Et brev dateret den 13. december 1886 og skrevet af en pige i Rovst, Grim-strup sogn, til en 20-årig veninde, indledes sådan: »Kjære Søster i Herren! Vor Herres Jesu Christi rige Naade, Fred og Velsignelse hvile over dig nu og altid, Amen«!

Bevægelsen støttede sin virksomhed på samtalemøder i hjemmene, hvor man sang: »Herrens Venner ingensinde mødes skal for sidste

Missionshuset i Oksbøl, Ål sogn, omkring 1920. I forgrunden til højre det ved-bendklædte »Golgatha« med krucifiks.

ejde gøre på Hviledagen, men I skulle helligholde denne. (Jer. 17, 22)

Marie Pedersen

11

Hans Jensen

i Skyldensted

Janderup Sogn

For ønskes ikke udbragt om Søndagen.

Brev fra 1886, skrevet af »vakt« vestjysk pige på 20 år. »Ønskes ikke udbragt om Søndagen«.

Gang«, og på vækkelsesmøder med missionærer. Her hørte man sangen: »Kristi Stridsmænd, ser I Mærket« og stroferne: »O kom førend Døden dig henter, lad Jesus betale din Gæld«. I søndagskolerne sang børnene: »Ingen er så tryk for fare som Guds lille børneskare«. Af skrifter udsendtes Indre Missions Tidende og Dansk Missionsblad og til børnene For mine smaa Venner og Indre Missions Børneblad med Rafacels Engle på forsiden.

Gårdmandsreligionen og de andres

Hans Kirk beskrev i 1926 grundtvigianismen som en gårdmandsreligion. Gud var skaberen og opretholderen. Gud var egentlig konservativ! Indre Mission derimod var husmandens, daglejerens og fiskerens religion. For disse folk var jordelivet elendigt i forvejen, og derfor var der kun noget bedre at vente i det himmelske efter denne korte, elendige tid! Han har næppe helt ret, selv om der var noget om det. Bevægelsen kunne nemlig også indrette sig efter geografiske linier. Således i Janderup sogn, vest for Varde. I kirkebyen Janderup med højskole, forsamlingshus og mejeri var de fleste grundtvigianere. I landsbyen Kærup dominerede »de hellige«, og der blev missionshuset da også

Åndelige rørelser i Vestjylland

bygget. I sognets tredje landsby, Hyllerslev, var en enkelt gårdmand og et par håndværkere og daglejere missionske, mens ellers gårdmandsfolkene, der var sammengifte og velhavende, kun dyrkede mammom og magt. Interessant er det at se, at da denne storhed faldt til jorden under landbrugskrisen, blev efterkommerne af disse folk missionske.

Andre religiøse samfund

Betydning for området fik også Frelsens Hær, der havde medlemmer i de fleste landsogne og navnlig i købstæderne Varde og Esbjerg. Disse folk i deres slidte uniformer udførte uselvisk arbejde, især ved forsøget på at bringe de mange drankere på ret køl. I folkemunde på landet fik de navne som »Frelser Maren«, »Frelser Marius« osv.

Også metodisterne kom i nogen grad til at sætte præg på egnen, vistnok især gennem de til købstæderne indflyttede efterkommere af landproletariatet. Således sønnen af en meget fattig mand, Niels Birk, i Ovtrup sogn, der i 1890'erne blev slagteriarbejder i Varde. I Esbjerg og Varde har metodisterne deres egne kirker.

Nævnes skal endvidere Jehovas Vidner og De sidste Dages Hellige (mormonerne), der har tilhængere i Vestjylland.

I 1930'erne fik Oxford Bevægelsen en vis betydning, vel nærmest i mere »aristokratiske« kredse. Selv på statsskolen i Esbjerg fandt bevægelsen indpas. Luthersk Missionsforening på Skjernegnen er en af de bevægelser, der opstod efter splittelsen af den store oprindelige vækkelse.

Efter 2. verdenskrig er alt dette nok blevet noget mere afdæmpet, og samtidig med velfærdens vækst er de store idealer og skarpe standpunkter trådt mere i baggrunden.

Den »bevægelse«, der i dag kan samle de fleste deltagere i Vestjylland, er nok det ugentlige bankospil. Når sådanne arrangementer finder sted, er alle parkeringspladser i stor-kommunebyerne fyldt med biler fra oplandet!

Boliger på landet

Af Peter Michelsen

Der er mange slags boliger på landet. Det har der været før i tiden, og det er der også nu til dags. Det hænger i høj grad sammen med, hvem der bor i husene. Der er store boliger, og der er små. Baggrunden herfor er ikke mindst af økonomisk art. Der er forskel på boligen knyttet til en stor gård og til et beskedent husmandssted, og fiskerhuse er normalt ikke særlig store. De her nævnte var de vigtigste kategorier af boliger på landet i gamle dage, hvis man f.eks. ser bort fra de mere fåtalige præstegårde, der i øvrigt ikke var så forskellige fra andre gårde.

I sidste halvdel af 1800-årene kom der nye boliger til i landdistrikterne. Næringsfriheden gav mulighed for at drive handel og håndværk uden for byerne. Samtidig skete en erhvervsmæssig specialisering, så man ikke mere selv lavede alting i en landlig naturalhushold-

Moderne sæsonboliger, sommerhuse, spredt ud i klitlandskabet ved Fanøs vestkyst. Copyright Ellen Thoby.

Boliger på landet

ning, men købte og fik lavet ting hos andre. Det betød flere småhuse, også i Vestjylland, beboet af folk, der beskæftigede sig med andet end landbrug. Disse huse fandtes både spredt og i landsbyerne og ikke mindst i de dengang nye stationsbyer.

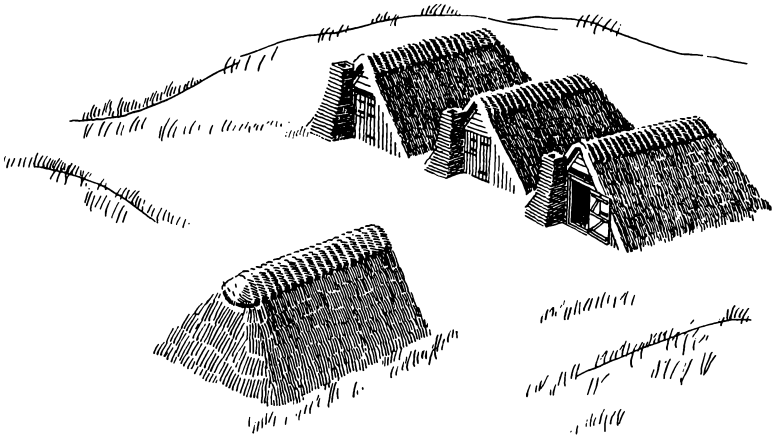
Siden hen var tendensen, at landdistrikterne blev, om ikke ligefrem affolket, så dog svagere befolket sammenlignet med de mellemstore og større byer. Denne vandring fra land til by fortsatte langt op mod vore dage, men i de senere årtier har man umiddelbart kunnet se, at noget nyt gør sig gældende. Det er igen byerhverv, der rykker ud på landet. Men det er også folk, der har deres arbejde i byen, og som med moderne transportmuligheder kan bo på landet, enten det er på landbrugsejendomme eller i nye parcelhuse.

Det er noget, der sætter sit præg på kulturlandskabet, at der hist og her bygges store antal af etplans enfamiliehuse. Og i forbindelse dermed er det karakteristisk, at mange af de nye boliger er praktisk talt ens. Der kan være nogle kvadratmeter mere eller mindre, men ellers er der kun tale om få variationer over et fælles tema. Man kan ikke se udefra, hvad erhverv beboerne har, medmindre huset ligger sammen med landbrugsbygninger, en industrivirksomhed eller en skole. For læreren og fabrikanten bor stort set i samme slags hus, og det er mægt til det typeløs, gårdejeren bygger, hvis han er nødt til at give sit stuehus en moderne afløser.

Sæsonboliger

Noget andet, som kan dominere og ændre et landskab, er opførelsen af sommerhuse. De falder også ind under begrebet boliger på landet, selv om de kun er beregnet til beboelse en lille del af året. I området fra Fanø til Holmsland er der mange steder, ofte nær ved kysten, hvor sommerhuset er den talrigest forekommende bygningstype. Selv om de senere års bestemmelser har hindret den mest hæmningsløse placering af sommerhuse uden hensyntagen til landskabet, betegner disse fritidsboliger alene ved deres store antal en af de mest omfattende ændringer af bebyggelsen, der er foregået i nyere tid.

Sæsonboliger har man også haft i gamle dage, men de var for egen folk og ikke beregnet til fritid. Der tænkes på de fiskerboder, som har ligget hist og her ved kysten eller bag stranden, men som nu forlængst alle er forsvundet. Meningen med dem var, at folk inde fra

En gruppe af fiskerboder til kortere tids ophold i fiskesæsonen. Boderne længst til højre er fra Nymindégab. Tegning af Frode Kirk til Frilandsmuseets vejleder.

landet skulle kunne bo her i fiskesæsonen. Det var ofte folk, der ikke var helårsfiskere, men normalt beskæftigede sig med landbrug.

Nu kan man ikke mere, når man går langs kysten, støde på den slags boder, der blev benyttet som sæsonboliger. Det er ikke så mærkeligt, for det fiskeri, der knyttede sig til dem, ebbede ud allerede i sidste århundrede. Og boderne var i øvrigt let byggeri, som ikke kunne forventes at skulle holde længe. Et enkelt eksemplar er dog bevaret. Det blev flyttet til Frilandsmuseet ved Sorgenfri i 1910 og kan stadig ses der.

Den bevarede fiskerbod er kommet fra Nymindégab og er et såkaldt spændhus ligesom næsten alle de boder, der findes gamle fotografier af, eller som man på anden måde har underretning om. Det betyder, at huset egentlig blot består af et tag, der ser ud, som om det er sat lige ned på jorden. Boderne har kunnet være tækket med rør, hjelm eller marchalm. Deres indretning synes at have været ret ensartet i de tilfælde, man har kendskab til. Indgangen har været i den sydvendte gavl. I den modsatte ende har der været to senge i forlængelse af hinanden og foran dem et bord. Ildstedet har været tæt inden for

Boliger på landet

døren, i hjørnet på gulvet, hvorfra der var aftræk gennem en skorsten ved gavlen, bygget op af græstørv.

Fiskerboderne har normalt ligget sammen i grupper, der hver bestod af tre boder til beboelse og én, der tjente som redskabsbod. Baggrunden herfor er den måde, fiskeriet var organiseret på. En sådan gruppe af boder har lige passet til de syv fiskere, der var besætningen på en havbåd. I hver af boderne var der en seng til to fiskere og én til to esepiger, eventuelt en ekstra seng til en tredje fisker. Det fiskeri, det drejede sig om, foregik ved hjælp af krogliner. Det var pigernes hverv at ese, dvs. at sætte madding på krogene, efter at de havde rensset og ordnet linerne. De skulle også lave mad.

Småhuse af røde mursten

Det har ikke blot været sæsonboliger, der før i tiden kunne være opført på en temmelig primitiv måde. Fra egnen nord for Varde omtales i 1700-årene, at ikke bare stalde, men også i nogle tilfælde beboelseshuse på grund af mangel på bygningstømmer kunne være bygget af græstørv. Det var selvfølgelig især fattige folk, der boede på den måde. Men knaphed på tømmer var et almindeligt træk, der tidligt kom til at sætte sit præg på vestjysk byggeskik. Mursten blev efterhånden det dominerende byggemateriale i Vestjylland, mens man i andre dele af landet længe fortsatte med at bygge i bindingsværk med lerklining. Grundmursbyggeriet begyndte helt mod sydvest og bredte sig i løbet af 1700-årene nordpå. Endnu i begyndelsen af det følgende århundrede var overgangen fra bindingsværk til grundmur i fuld gang inden for det område, der her er tale om.

Ved nybyggeri blev det normalt, at man benyttede rødbrændte mursten, og det skete i en sådan grad, at så at sige al bebyggelse tog farve deraf, hvilket selvfølgelig ikke udelukker, at der hist og her kunne være nogle huse, der blev kalket. Overgangen fra bindingsværk til grundmur har ofte sat spor i det enkelte hus, idet der er foregået ombygninger og moderniseringer, f.eks. ved skalmuring eller ved at enkelte mure er sat om. Det er ikke mere særlig nemt at finde eksempler på den slags rundt om i landsdelen. Men i Frilandsmuseet ved Sorgenfri kan det lade sig gøre. Det var nemlig bl.a. overgangen fra den ene byggemåde til den anden, man ønskede at belyse, da museet i 1913 erhvervede et hus i Sønderho på Fanø. I nordsiden af dette hus

Det lille, rødkalkede hus i Nordby på Fanø er delvis i bindingsværk. Her er køkken og to stuer, én mod nord og én mod syd. Peter Michelsen fot. 1947. Dansk Folkemuseum, Brede.

ses nogle stolper, mens huset ellers fremtræder som opmuret af brændte sten.

Museets mening med dette hus var først og fremmest, at man ville vise den indvendige indretning af et skipperhus. Det drejede sig om et fint interiør med brogetmalede paneler og fajancefliser på væggene. Man får indtryk af en ganske raffineret boligkultur og ser eksempler på det kulturelle fællesskab langs vadehavskysten, hvor påvirkningerne især har taget retningen fra sydvest gennem de frisiske områder og videre langs Jyllands vestkyst.

Sådan er det kun et mindretal, der har boet. Og den særlige bag-

Boliger på landet

grund for udviklingen på Fanø er ikke til stede, når man bevæger sig nordpå op mod Ringkjøbing Fjord. Alligevel er der et vist fællespræg i mange af småhusene i området, enten det drejer sig om fiskerhuse,

Over indgangsdøren til et hus i Nordby på Fanø er en lem til indstikning af hør. Husets kvinder drev lidt landbrug med to køer og tre får, mens manden sejlede. Holger Rasmussen fot. 1947. Dansk Folkemuseum, Brede.

Sydsiden af en gård i Søndervig, Holmsland Nysogn. Det grundmurede stuehus er i udformningen af facaden typisk for kystegnene. H. Zangenberg fot. 1926. Dansk Folkemuseum, Brede.

mindre landejendomme eller bare huse, der har rummet en familie. Langt ind i vort århundrede må de nyopførte huse siges at være traditionsbundne. De senere af dem kan måske ikke betegnes som længer, men er mere kompakte, villaagtige, ofte præget af en lokal, ganske sikker, efterklassicistisk murertradition.

Firlængede gårde

Det er almindeligt, at gården med fire længer rundt om en gårdsplads betragtes som den fuldt udviklede danske bondegård, ja som noget typisk dansk. Det er for længst påvist, at så enkelt forholder det sig ikke. Heller ikke i Vestjylland er den firlængede gård den dominerende anlægsform eller har nogensinde været det. En undersøgelse har vist, at i egnen vest for Varde, Vester Horne herred, var de trelængede gårde de talrigeste i slutningen af 1600-årene. Det samme var tilfældet i Store Darum i nærheden af Bramminge i slutningen af 1700-årene. Begge steder kunne man tillige konstatere det næsten selvfølgelig, som også kendes fra andre egne, at det er de største gårde, der har fire længer.

Boliger på landet

Det har været behovet for udhusrum til afgrøder og kreaturer, der har været bestemmende for antallet af længer. Derfor kan den enkelte gård undertiden have skiftet form. Det gælder f.eks. den gård, der er flyttet fra Lønne lige syd for Ringkjøbing Fjord til Frilandsmuseet ved Sorgenfri og åbnet for museets talstærke publikum 1967. Fra et matrikelkort vides, at denne gård oprindeligt bestod af to længer. Da gården blev fornyet i 1803, blev den en firlænget helt sammenbygget gård. På flere måder må gården have været moderne efter forholdene på egnen ved begyndelsen af 1800-årene. Der blev anvendt grundmur i stuehuset. I udlængerne var derimod stadig bindingsværk, der i de følgende år dels blev udmuret med mursten, dels afløst af grundmur. Det var også i god overensstemmelse med tidens nye ideer om boligindretning, at stuehuset blev placeret som sydlænge.

Man har fulgt denne udvikling for Lønne sogns vedkommende gennem første halvdel af 1800-årene. Af de undersøgte ejendomme havde i begyndelsen af perioden langt de fleste stuehuset liggende som nordlænge, hen mod midten af århundredet lå næsten alle stuehuse mod syd. Stuehusene, der før havde vinduer ind til den lukkede gårdsplads, kom nu til at vende ud mod omverdenen.

Om også prestigehensyn kan have gjort sig gældende ved udformningen af facaderne, vides der ikke meget om. Det er en nærliggende tanke, når man på rejse gennem Vester Horne herred og nordpå over Holmsland Klit fra vejen kan se den ene monumentalt harmoniske stuehusfacade efter den anden, i mange tilfælde præget af en stilfærdig og enkel klassicisme. Hvis man tager længere ind i landet, er der ikke bevaret lige så mange gamle bygninger. Det skyldes hedeopdyrkningen, der medførte så mange forandringer, også på det bygningsmæssige område.

Femten år på Fanø

Af Ulf Gudmundsen

Illustreret af Haakon Hesselager

– Fanø, oh Fanø. Straks jeg ankom første gang – for snart længe siden, stod det mig klart, at her var stedet. Men jeg havde ikke fantasi nok til at forestille mig, hvordan de mange forskellige brikker skulle kunne falde på plads, så man fik fast bopæl på denne betagende, lysegrønne ø.

Imidlertid det ordnede sig efter diverse jobs og en rimelig portion omstrejferliv. Og nu har vi efterhånden boet femten år på Fanø og ikke fortrudt et øjeblik, måske fraregnet de koldeste stunder, hvor færgen bliver ustabil, og der hersker nærmest arktiske tilstande.

I slige situationer kan man blive grebet af ø-kuller og, med store armbevægelser, ønske sig fast forbindelse med Jylland i form af en bro. Heldigvis varer sådan galskab kun kort, og bagefter er man en eneste klam undskyldning over for sig selv og sin omverden: For det er jo netop dette, at vi ikke har en bro, der gør Fanø så charmerende og bevirker, at den oprindelige natur og kultur ikke rendes helt over ende. – Se blot hvordan det er gået på Rømø og Sild. Nej, vi tager det som det nu er og knurrer kun sjældent.

Stranden på novembers tærskel

Blæsten og bølgerne er mørkets eneste lyde. Selv hunden, der ellers er nær og fortrolig, bliver et fabelvæsen i natten. Gummistøvlernes knasen i skallernes usynlige mosaik øger den lille uro. Ilanddrevne bjælker og andet gods giver snublefornemmelser og forstærker ønsket om hastig flugt op i klitlandet.

Man har hørt om døde mænd, der er drevet i land på øde strandbredder. Og hvem kan bedømme noget som helst her i den kolde susen. Ravnemørk natlig forblæsthed.

Men vandringen skal hverken standses eller afkortes. Du vil ikke ændre beslutning. Tænk nu positivt og lad humøret stige et par grader. Men ens fløjten jager ingen spøgelsestanker på flugt. Det bliver

kun til nogle ynkelige hvislelyde, der dobbelt understreger stemningens dæmoni.

Og alligevel: Man vænner sig til det. Traver sig varm. Får nat-øjne, ser skarpere.

Uden noget fast punkt at gå efter, bliver ens rute let en kende krabbeagtig skæv. Er omsider nået helt ud i vandkanten. Og for hvert

sprøjtende skridt tændes et lydløst fyrværkeri. Utallige små ildglimt tatooverer bølgeskulpene.

Selv hunden får en hale af lysglimt efter sig. Et kort øjeblik ses de lysende prikker, ligesom gnister fra en svejseflamme – eller de spruttende kaskader i barndommens stjernekastere ved juletid.

Det er morild.

Morilden – havets natlige lysen – skyldes mikroskopiske organismer, der enten om natten stiger op til havoverfladen, eller som på grund af olieindhold i vandet altid er i stand til at leve dér. De udsender også lys om dagen, men da er det meget svagt. Kun i nattemørket kan morilden iagttages, og tydeligst, hvor der er lidt bevægelse i vandoverfladen, som her.

Kom, lad os træde en bjørnedans, så vandet sprøjter til alle sider, og det lyser som på himlen over Tivoli før lukketid.

Og nattens trolderi er ikke forbi endnu. Pludselig anes et skarpere, mere koncentreret lys ude fra havet. Lyset kommer nærmere og nærmere. Erindring om strandhugst-beretninger og klabautermænd blander sig med nøgtern nysgerrighed.

Lyset vokser, og så har man pludselig en fisker med strikket hue og søstøvler foran sig. Han har været ude at hente sine garn. Der var ingen fisk i dem, men en død fugl, som passer fortræffeligt til denne nattestrands øvrige surrealisme.

Det er med sådan en morild som med solopgangen over Himalaya: Skal kun opleves én gang. Gentagelser vil virke svækkende. Til gengæld kan det være svært, at få nok af området i turistsæsonens dagtimer.

Da er der måske 20.000 mennesker på stranden, og solen lægger guld på de små bølger. Ternene dykker. En drage går til vejrs. Der plaskes med gummibåde og luftmadrasser – og indholdet af 7.364 flasker sololie gnides over deller og rynker i dette kæmpemæssige anatomiske cirkus, som man altså efterhånden har fulgt gennem femten sæsoner.

Og 15 år

Det er nu alligevel noget. Der var engang, da politiet rykkede ud, fordi en bette skoletøs fra Nordby havde smidt bh'en. Nu ser man alle-

Femten år på Fanø

vegne topløs germansk overdådighed eller spliterravende nøgent hjemligt frisind i vandkanten- og det er så naturligt, som det nu er.

Men med al respekt for de yppige former, så er stranden måske skønnest efter sæsonen. Der er i hvert fald en helt speciel stemning. Noget af denne er med i digtet her:

Solen bleg og fjern.
Stranden atter øde.
Kun ravsamlersken
og de evige måger
påskønner havet nu.

En oliedråbt and
vinker med vingen –
og blæsten samler
sommerens papir
bag glemte hoteller.

Det er et af goderne, at man på Fanø så udpræget fornemmer årstidernes skiften og den afvekslende rytme, der præciserer sig i sæson og ikke-sæson – forløbet.

Turisterne skal være velkomne. (Måske lige med undtagelse af forårets primitive vildbasser med cykelkæder, og blinkende knive.) – Turisterne, de har følt sig tiltrukket af Fanø i 100 år efterhånden, og det ville – på alle måder – være trist, om de udeblev. Men det er, som nævnt, godt, at færgefarten forhindrer et overrend, som ville kunne afstedkomme for stor slitage.

I øvrigt er det, fra en rent egoistisk vinkel, meget behageligt, at gæsterne altid slår sig ned de samme steder og følger de traditionelle stier.

Dette vanemønster gør, at man, selv i den hedeste højsæson som fastboende vil være i stand til at have store arealer helt for sig selv. Der er områder i plantagelandet, der stadig er mørke uudforskede pletter på turist-kortene, og hvem opsøger vel strandengene nordpå?

Ferie-ø og alligevel så fredeligt

Det påskønnes også af fuglene. Viben og strandskaden. Rødben og klyde. Tårnfalk og spurvehøg. Mange, mange fugle. Af og til en ugle.

Midt inde i plantagen. I toppen af et skævt fyrretræ har skovhornuglen sin rede. Den bygger ikke selv, men overtager fra andre. Her er det en kragerede, der er blevet uglebo. Højt til vejrs og godt camoufleret. Havde der ikke ligget uleglyp i skovbunden under træet, ville uglefamilien aldrig være blevet opdaget.

Et par lette slag på stammen, og uglemor stikker hovedet op over redekanten. De indignerede orange-gule hornugle-øjne stirrer ned på forstyrrelsen, og de to »horn« står lige i vejret. Først når man begynder at klatre til vejrs, flyver hun. En lydløs spøgelsesflugt over plantagen.

Der er fire unger i reden. Den mindste er ikke større end en spurv. Den største har derimod allerede noget af uglens karakter over sig og giver sig rasende til at knebre med næbbet. I reden ligger et par døde småfugle – sangere – og en mus. Ungernes middagsmad.

Næppe er man nede på jorden igen, før uglemor atter viser sig. Som en skygge stryger hun over træerne og lander eksemplarisk i reden for at genoptage fodringen af ungerne.

Der er mange fugle på Fanø. Og det bliver der forhåbentlig ved med at være, selv om der efterhånden bliver bygget en del, og også andre farer truer.

Ringdrossel på græsplænevisit. Seks silkehaler i et rønnebærtræ. Dompapper. Stillits. Sibirisk nøddekrige på gæstebesøg. Hedehøg. Gøgens kukken lige til St. Hans. Amatørornitologen vil aldrig komme til at kede sig på Fanø.

Og er du, som så mange andre, med årene blevet en smule interesseret i motion, vil du på kondistien, der snor sig som livets landevej, gang på gang få naturoplevelser som ekstra-belønning: rådyr, kanner, harer – og ræven så sky og snu – krydser løberens spor.

Der, hvor jeg jogger, er det i glimt som på gamle japanske akvareller. – Zen på Fanø.

Relationer til Østen er der i øvrigt mange af. Tænk, som de sejlede. Fanø var en sejskibenes ø, hvis handelsflåde i storhedstiden måtte imponere selv efter international målestok.

Et sted derude ligger et fartøj på havsens bund. Skibet, som aldrig kom i havn, medførte en kostelig skat af Kina-porcelæn. Det er længe siden, skuden sank, men det sker stadig, at spinkelt porcelæn skylles i land uden at skulle klinkes.

Og havet er ødselt med rav. Når det er »rav-vejr« er det ikke småting, der er at finde på de gode steder.

Det sker, at der dukker en ravperle op fra vikingetiden. Man kan lige forestille sig, hvordan Drachmann ville have rullet med øjnene og givet sig til at skrive løs, hvis han havde været med, når et sådant fund blev gjort. Han var på Fanø, da Kurhotellet skulle indvies i halvfemserne – og skuffede med sin pibende oplæserrøst, der stod i så sær kontrast til den stoute digterskikkelse.

Kurhotellet blev bl.a. brugt som hestestald af tyskerne under besættelsen, og siden genvandt det aldrig stilen. De sidste år var det et ucharmerende og forfaldent sted. Ingen græd, da det forsvandt, og der blev bygget nyt.

Tilbage er at håbe, at endnu mere vil forsvinde og erstattes af ordentligt og tidssvarende byggeri i dette Fanø-område. Engang et mondænt badested. Nu sine steder i alt for høj grad præget af dekadence og Klondyke. Ruiner uden historisk betydning pynter ikke i bade-landet.

De historiske ruiner pynter i øvrigt heller ikke på Fanø. De triste bunkere og andre befæstningsværker rundt om på øen, kunne man godt undvære. Alt i alt er disse skønhedspletter dog ikke så iøjnefaldende som spøgelsesslottene ved Fanø-bad.

Men lad os nu glæde os over de smukke, gamle huse med deres stråtage og kakler i det overordentligt kulturbevidste Sønderho, og lad os nyde, hvordan nyt og gammelt har kunnet trives side om side i Nordby, hvor den berømte spillemandsgruppe »Sand på gulvet« hører hjemme, og hvor man i heldige stunder kan komme til at lytte til gedigen New Orleans jazz og swing, som da Lester Young var i topform.

Musikken har gode dage på Fanø. Og selv om der er langt til Skaugen, er der også her fint lys, som malerne har forstået at benytte sig af. Mest spændende her og nu er Egon Svarrer i Rindby.

Han har guldmedalje fra akademiet og kan lave tingene, så de ligner traditionelt, men det er som konkret maler, han har manifesteret sig kraftigst. Hans lærreder er med deres naturindtryk, symboler, pla-

netter fra det ydre og indre rum og masser af geometri for viderekomne, udfordrende øjenfryd, som bl.a. har skabt opmærksomhed flere gange på udstillinger i Italien.

Femten år er gået. Og de er gået godt. Naturen er der stadig – og er fortsat det største aktiv. Fanø er et fint tilflugtssted. Men også her sker der ændringer. Nogle til det bedre, andre til det ringere. Som overalt.

Havnen er helt forandret nu, og snart er søfartsskolen næsten lige uden for køkkenvinduet en realitet.

Nogle er døde. Andre er kommet til. Alt er processer, og intet er bestående. Går det måske noget langsommere her – vi er dog også med i forvandlingen, og trods al landlig ro – utrygheden når også til denne ø, som så langt fra er problemfri, men som dog alligevel har en helt speciel atmosfære, hvilket i mange tilfælde har kunnet virke animerende, ikke mindst på kreative mennesker.

Mælkemandens hest er forsvundet fra Nordby-billedet. De mejerigtige produkter bringes ud med bil nu. Skolen er flyttet fra de lave længer til en ny og effektiv bygning, hvorefter den gamle skole er omdannet til kommunekontor.

En række forretninger er nedlagt. Andre er kommet til. Der er flere antikhandlere end før, men færre antikviteter. Hunde trives i enorme mængder og får ofte lov at farte rundt på egen hånd, hvilket naturligvis er helt forkert og godt kan afstedkomme arrige læserbreve.

Har man hund må man også passe den. Men efterhånden er der så meget at passe – også på Fanø, at menneskets bedste ven altså kan risikere at blive ladet i stikken.

Som stresset københavner opnåede jeg en smule større indre ro ved at flytte hertil. Men Fanø skal ikke gøres til en romantisk idyl.

Fortidsøgerne var forkert programmeret. Og der er efterhånden en del, som kunne tyde på, at også mennesket er forkert programmeret. Lyder det for dystert?

– Kik ud i verden eller ind i dig selv! Eller hvad med at bladre lidt omkring i historiebøgerne?

Jeg synes ikke, der er så meget, der tyder på, at fornuften vil sejre, og at det nok skal gå alltsammen. Krigsmaskineriets djævelskab. Den hæslelige, systematiske forurening. De mange kløfter og skel. Forfærde-

lige sygdomme. Terror. En stadig stigende afmagt. Hvad er der snart, der ikke er galt efterhånden?

Hvad skal der til? – En ændring af sindet, sagde en gammel tibetansk lama, jeg mødte i Nepal. En ændring af sindet. Enhver har lov at arbejde og håbe – også på Fanø – men jeg skjuler ikke, at jeg er urolig på øens og egne – ja, hele verdens vegne.

Esbjerg

Fra nybyggerby til egnscenter

Af Verner Bruhn

Der har fra gammel tid været livlig søværts trafik på Vestkysten. Meget tyder på, at Ribegnen i vikingetid og tidlig middelalder var centrum for en betydelig fjernhandel med egnene syd for Frisland. Da den forsvandt, blev Vadehavet overladt til lokaltrafik mellem de syd- og vestjyske egne indbyrdes og mellem dem og Hamborg-Altona, og de små byer ved åerne havde havn eller i hvert fald anløbsbro. Endnu i 1800-årenes første halvdel var Vadehavssejladsen betydelig.

Midt i 1800-årene begyndte en ny udvikling at gøre sig gældende: befolkningsvæksten og industrialiseringen i England skabte muligheder for at eksportere fødevarer vestover, skønt Hamborg ellers havde været næsten enerådende som marked for de vestjyske bønder.

Esbjerg bliver til

J.B.S. Estrup er mest kendt som provisorietidens uforsonlige højrepolitiker, så det næsten er glemt, at han havde en fortid som indenrigsminister i årene 1865-69, just i den periode, hvor afgørende jernbane-love blev til. Han havde et klart blik for de nye muligheder, der åbnede sig, og også for, at en udnyttelse af dem krævede en havn. En tidligere idé om at anlægge en havn ved Husum var umuliggjort efter nederlaget i 1864 og grænsedragningen ved Kongeåen. Den udskibningsbro, der eksisterede ved Hjerting var for primitiv, så det var et nyt initiativ, der skulle til.

Den 24. april 1868 underskrev Christian 9 og hans minister loven om anlæg af Esbjerg havn samt en jernbanelov, der indeholdt bygningen af to jernbaner til den nye havn, den ene nordfra (fra Holstebro), den anden østfra (fra Lunderskov). Esbjergs historie begynder her, havn og banegård blev de to centre i byen.

Der var mange, der ikke troede på ideen med en ny havn, og den nybyggerby, der de første år voksede op, gjorde ikke skeptikerne mindre kritiske. »Esbjerg er virkelig usigelig prosaisk at se på, fortvivlet kedsommelig, et topmål af barhed og nøgenhed ... ikke engang i

måneskin kan denne vestjyske ruin af en stor tanke gøre krav på tiltrækning . . .« – Sådan skrev A. Falkman i bogen *Danmarks Far West* i 1879, hvor udviklingen var i fuld gang, men startvanskelighederne ikke overvundet.

I 1870 boede der 470 indbyggere i det nye bysamfund, i 1880 godt 1.600. I 1890 var amtets tre byer lige store, de to gamle købstæder Varde og Ribe og den nye opkomling Esbjerg, hver med ca. 4.000 indbyggere, og i 1901 havde Esbjerg med sine 13.500 beboere overfløjet de to andre byers samlede indbyggertal.

En sådan vækst måtte naturligvis give mange problemer, først og fremmest de nære at få bygget boliger, få anlagt veje med brolægning, kloakering og gadebelysning, men også mere langtrækkende som at få etableret et skolevæsen, et sundhedsvæsen og et i hvert fald beskedent offentligt serviceniveau.

For landsognet Jerne med et sogneråd af gode Venstreboender med

Torvet i Esbjerg omkring 1895. Midt i billedet ses den gamle vandpumpe, hvor senere rytterstatuen af Christian den 9. rejstes. Tinghuset med tårnet er fra 1892, og mod nord skimtes yderst en af de gamle gårde uden for bygrænsen. Til højre kører en hestetrukket bybus. Esbjerg byhistoriske Arkiv.

et ganske andet erfaringsgrundlag var det en lettelse, at bysamfundet ved havnen i 1894 blev udskilt som selvstændigt sogn. For Esbjerg var det en station på vejen mod at blive købstad, et ønske der gik i opfyldelse 1. januar 1899.

Allerede i 1870 havde landinspektør H. Wilkens lavet den første »byplan«. Fra banegården i øst tegnede han tre parallelgader til Havnegade mod vest, og fra havnen gik vinkelrette tværgader mod nord op i »byen«. Midtvejs placerede han byens torv, hvor der ganske vist endnu ikke fandtes et eneste hus. Denne første gadeplan blev senere udbygget efter samme skakbrætmønster helt til sidst i tyverne og udgør stadig kernen i den indre by. Det tomme torv, som Wilkens havde afsat, blev senere centrum i byen, så på afgørende vis blev byens fysiske struktur planlagt allerede da.

Den store vækst i befolkningstallet dannede baggrund for en vældig byggeaktivitet, og – naturligvis må man vist sige – for spekulation i grunde. I midten af 1890'erne toppede denne grundspekulation, og for byens økonomi som helhed er der næppe tvivl om, at det var en tiltrængt sanering, om end dens konsekvenser var bitre nok for mange, der havde ladet sig lokke med i håb om lettjente penge.

Byggeriet var typisk for datidens gründerstil, en charmerende efterligning af mange stilarter, især renæssance og barok, i solid muremesterudførelse. Det samme byggeri kendes fra de fleste andre købstæder i industrialiseringens gennembrudstid, men hvor andre byer har en ældre kerne, hvortil periodens byggeri er føjet, fik Esbjerg sit præg af et byggeri, der fandt sted inden for en enkelt generation.

Tiden frådsede i kraftige gesimser, indramninger af vinduer og døre, i hvert fald hoveddøren – og trekanter, ranker, drueklaser og søjler og friser står ødselt på facaderne. Omkring Torvet, i Kongensgade, Skolegade og Torvegade findes disse huse stadig, selv om man i dag må kigge op i l. sals højde for at se dem, fordi moderne forretningsfacader har taget særpræget af stueplanet.

Esbjerg fik trods det forcerede tempo ikke typiske lejekaserner, fordi der var grundareal og udvidelsesplads nok på den omliggende sandjord. Derimod opførtes et væld af mindre huse rundt om bykærnen og også en del baghuse. Trods gårdsanering og udtynding er der stadig gode eksempler på det mere prunkløse byggeri fra tiden før 1. verdenskrig.

De sidste 20 års voldsomme krav til parkeringspladser og andre former for friarealer har borttaget store dele af den indre bys arkitektoniske særpræg. Alligevel står gadebilledet med sit homogene præg som et markant monument over århundredskiftets byggeri.

Havnen

Havnen var som nævnt livsnerven i byen, herfra voksede den ud, og dens virksomheder kom i overvældende grad til at dominere byens erhvervsliv. Kun kort tid efter, at havnen var taget i brug, fandt landbrugets omlægning til animalsk produktion sted, og andelsbevægelsen fik sit gennembrud.

Det blev eksportfirmaer for forædlede landbrugsvarer, der først slog sig ned ved havnen, lidt senere importfirmaer for foderstoffer, kunstgødning og kul, energikilden for de mange vestjyske mejerier. Også tømmer og bygningsmaterialer i øvrigt var en stor importartikel, for havnen og byggeriet skabte en vældig byggeaktivitet. Håndværkere havde gode fremtidsmuligheder og de kom i stort tal. Er-

Selv om det er krisetid i fiskerierhvervet, er der stadig mange virksomheder i gang. Billedet er fra Esbjerg Fiskeindustri.

hvervsmanden Ditlev Lauritzen personificerer på slående vis denne udvikling. Han grundlagde eksport- og importvirksomheder netop af den omtalte art og var direkte eller indirekte drivende kraft bag de fleste nye virksomheder før 1914. Dertil føjede han mæglervirksomhed og sit rederi J. Lauritzen.

Fra første færd var også DFDS med på havnen og har gennem mere end hundrede år sat sit præg på havn og by. Det var treklangen landbrug, havn og DFDS, der gav Esbjerg en fremtid, og så tæt var havn og by knyttet sammen, at mere end halvdelen af byens indtægter omkring 1890 stammede fra havnen.

Før århundredskiftet skulle endnu en dimension føjes til, nemlig fiskeriet. »Føjtes til«, for havnen var ikke anlagt som fiskerihavn, men den blev det.

Kystfiskere nordfra begyndte at bruge den nye havn og flyttede siden til byen. Mere fart kom der i fiskeriet i 1890'erne, hvor snurrevoddet var taget i brug, og motorkraften gav muligheder for at fiske længere ude i Nordsøen. Foreløbig var det kuller og rødspætter, som udgjorde hovedparten af fangsterne – og de skulle levende ind. Det var tiden med »dam« i kutteren og hyttefæde i havnen.

Private pengemænd forsøgte sig i begyndelsen som redere for fiskerkuttere, men kun en kort tid. Så slog den ejerstruktur igennem, som blev den almindelige, hvor fiskeskipperen selv ejede sin båd, og besætningen var med på udbyttebasis, et ejerforhold som siden har præget Esbjergs fiskerflåde.

Således gik Esbjerg over århundredskiftets tærskel som nyslået købstad på vej ud af de første lømmelår. Der var skabt et bysamfund med en selvstændig handelsstand, og havn og by gav plads til en talrig håndværkerstand. De mange ansatte og arbejdere udgjorde et stort flertal, og en nystiftet lokalafdeling af Socialdemokratiet havde gode vækstbetingelser. Så tidligt som i 1905 fik Socialdemokratiet flertal i byrådet. Et kraftigt kontingent af fiskere, især fra »Klitten«, markerede sig i det kirkelige liv og gav grobund for en stor indremissionsk vækkelse omkring 1900. Endelig var de et lille, men selvbevidst borgerskab, som prøvede at overføre de kulturelle og selskabelige normer, som andre byer med en embedsmands- og uddannelsestradition kendte. Det kunne knibe, for kredsens var ikke stor, det var imidlertid ambitionerne. »Konsulernes by« kaldte nogle Esbjerg med et

skævt smil til grossererens og direktørens iver efter at blive konsul eller vicekonsul for en fremmed stat, hvorfra et skib kunne anløbe havnen.

Gamle billeder og erindringer fra »pionertiden« fortæller om et nybyggersamfund, der ligner de samtidige amerikanske, men dog i af-dæmpet, vestjysk skikkelse. Skønt eftertiden har smykket svært på historierne fra gennembrudsårene, så er der aldrig blevet skudt fra hof-ten i »Danmarks Chicago«.

Fra krig til krig

Det nye århundrede førte en mere behersket vækst med sig. Der skete en udbygning af især det offentlige serviceapparat og en stor havneudvidelse blev gennemført fra 1910 og den næste halve snes år efter en usædvanlig hård strid om, hvordan udvidelsen skulle ske.

Under 1. verdenskrig stagnerede byen, men det viste sig, at det kun var et midlertidigt fænomen, og efter krigen genvandt havnen hurtigt sin position. De eksisterende virksomheder ekspanderede, men 1920'erne og -30'erne blev især præget af fiskeriet og virksomheder der knyttede sig hertil. Det gælder f.eks. Hermetikfabrikken og Krystalisværet, der oprindelig kun forsynede kutterne med is til nedfrysning af fisken, men senere har udvidet til anden isfabrikation foruden. Kriseårene i 1930'erne måtte naturligvis virke ind på havnens aktiviteter. Fiskerflåden blev dog forøget, og i 1940'erne kom der et stort opsving, mest på grund af torskefiskeriet. Hvem lærte ikke at kende navne som Doggerbanke og Fladen Grund gennem radioens vejrmedlinger?

Den anden verdenskrig og Danmarks besættelse blev en vanskelig og mærkelig tid for Esbjerg. På den ene side store og smertelige tab af tonnage og menneskeliv, på den anden side en forrygende økonomisk fremgang. Tyskerne havde tidligt vist deres interesse for den strategisk vigtige havn, og Esbjerg havde derfor under hele krigen forholdsvis store, tyske militærstyrker i byen. Det gav anledning til mange gnidninger og sammenstød – og senere til alvorlige konflikter. I august 1943 med den første store folkestrejke, senere fulgte som i andre byer sabotage, schalburgtage, likvideringer og clearingmord.

Medens trafikhavnen var lukket, fortsatte fiskeriet, men en del kuttere foretrak at fiske fra engelske havne. Alligevel voksede fiskeriet meget, og dette og de store tyske befæstningsanlæg på Vestkysten gav arbejde til mange og gode indtægter. I Esbjerg var indtægtsforøgelsen

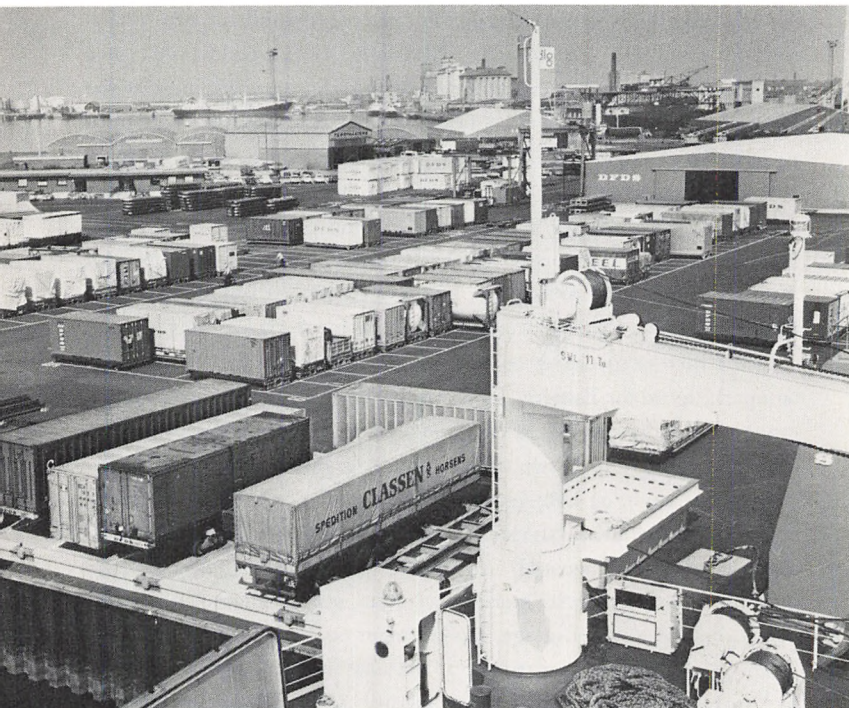
Esbjerg. Fra nybyggerby til egnscenter

mere end dobbelt så høj som i det øvrige land i årene 1939-45. Der blev brugt mange penge i et hektisk forlystelsesliv, men både erhvervsliv og kommunen sørgede for at stabilisere sig, så der var plads til nye investeringer, da krigen var forbi.

Storby og egnscenter

Den første halve snes år efter krigen bød på stiltfærdig fremgang, men fra 1950'erne begyndte en ny, voldsom udbygning.

Inden for fiskeriet var det industrifiskeriet, der tog fart. Der var kommet gang i sildefiskeriet, og nye industrier fulgte med: sildemel og sildeolie, det sidste med årelange diskussioner om miljøgener til følge. Også konsumfiskeriet moderniseredes, og fisk blev en betydelig eks-

Containerhavnen med de store containere på rad og række. I baggrunden trafikhavnen med kraner og siloer. Ejnar Fischer-Pedersen fot.

portartikel. Først de sidste par år har rejst diskussionen, om det moderne, intensiverede fiskeri er ved at tømme havet for fiskerigdomme.

Også i trafikhavnen bragte de gyldne tressere store forandringer med sig. Den moderne turisme satte sit præg på Englandstrafikken, og DFDS har med bygningen af moderne terminaler på land og indsættelse af luksuriøse passagerbåde fulgt udviklingen op. Ikke langt fra Englandskajen indviedes i 1967 den moderne containerhavn for landbrugseksporten. Det gamle billede af havnearbejdere med flæskesider indsyet i sækkelærred er i dag historie. Moderne trucks kører nu containere til og fra specialbyggede skibe, og man skal vide, at det er dansk bacon, der udskibes – ses kan det ikke.

Men mange andre virksomheder uden tilknytning til havnen har slået sig ned i Esbjerg, og byen har klogelig støttet en erhvervsudvikling, der har en langt bredere karakter. Selv om havnen stadig er et vældigt aktiv for byens økonomi, er denne langt mindre sårbar over for svingninger på dette område end tidligere. Også bybilledet har skiftet karakter. Den gamle byplan var for længst sprængt, men byen var klemte af omegnskommunernes grænser. I 1945 var Jerne sogn blevet indlemmet i byen, men i 1967 fordobledes byens areal ved sammenlægning med Skads kommune. Derefter sammenlagdes yderligere en række mindre kommuner med Esbjerg, der nu med sine godt 22.000 ha areal og en befolkning på 80.000 indbyggere rummer mere end 1/3 af amtets befolkning.

Hermed stiler byen efter ikke blot at være landets fjerdestørste provinsby, men også efter at indtage pladsen som landsdelscenter for det sydlige og vestlige Jylland. Det har kommunen bevidst arbejdet på, f.eks. gennem udbygning af trafikveje, herunder etableringen af Esbjerg lufthavn, og ikke mindst ved at placere sig som landsdelens store uddannelsesby med næsten 30 forskellige tekniske og boglige videreuddannelser. Etableringen af Sydjysk Universitetscenter er toppen på denne udvikling, og både Esbjerg, Ribe amt og en række kommuner er med til at finansiere dette center og viser derved, at oprettelsen af et landsdelscenter ikke blot er ønsket af Esbjerg, men af værdi for hele regionen. Der kan godt være en frygt i amtet for den store, dominerende by, men ingen er i tvivl om, at regionen mangler et center, og at dette må blive i Esbjerg. Hvornår udviklingen når dertil, venter man på med vestjysk tålmodighed og med den samme stædighed.

Ringkjøbing, hovedtræk af byens historie

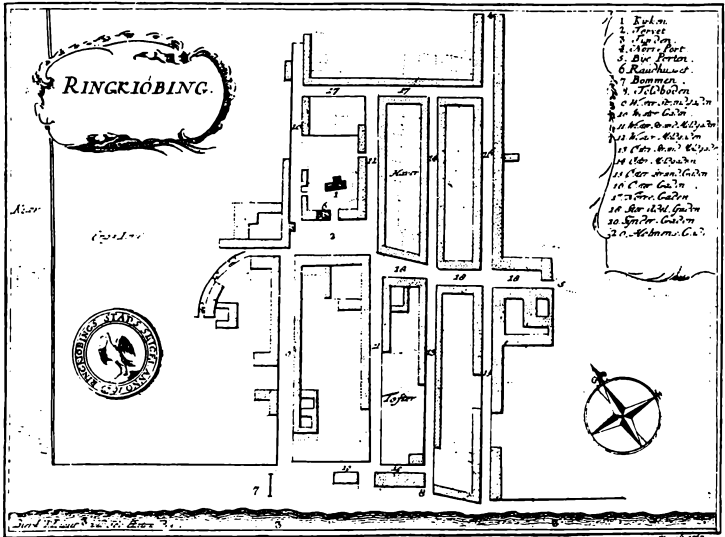
Af Jens Aarup Jensen

Første gang byens navn optræder skriftligt er i en fortegnelse over kirkerne i Ribe stift, affattet mellem 1321 og 1348. Byen staves »Rennumkøpingh«, hvilket viser, at den har navn efter den nærmeste landsby, Rindum, der lokalt endnu udtales Rennum. Den næste direkte skriftlige kilde er et kongebrev fra 1443, udstedt af Christoffer af Bayern, der bekræfter de privilegier, som kong Valdemar tidligere havde givet byens borgere. Desværre siger brevet ikke hvilken kong Valdemar, der er tale om, og med flere forskellige at vælge imellem kan det ikke afgøres, hvem der har givet købstaden dens første privilegier. De to kildesteder er dog nok til at vise, at byen må have haft en vis størrelse allerede i 12-1300-årene.

Det ældste Ringkjøbing

Under de fleste danske købstæders gader og ejendomme findes tykke affaldslag fra middelalderen, og arkæologiske undersøgelser vil normalt kunne bekræfte og give en række væsentlige supplementer til de skriftlige kilders oplysninger. Mens mange af vore købstæder er anlagt i en sumpet ådal eller ved bunden af en fjord, ligger Ringkjøbing nogenlunde tørt på en lav grusbanke, der som en lille halvø umærkeligt skyder sig frem langs fjordkysten østfra. Torvepladsen i midten af byen ligger godt 4 m over havniveau. Grusbanken er en udløber af Skovbjerg bakkeø. Mod vest afgrænses den af engene ud til Vonåen og mod nord af Skelbækken. For den uindviiede er det lidt svært at iagttage disse forhold i dag, hvor afvanding har gjort det muligt at bebygge arealerne, men købstaden må siges at have haft en velbeskyttet beliggenhed, der har gjort volde og grave overflødige.

Disse topografiske forhold bevirker, at muligheden for velbevarede aflejringer fra middelalderen ikke er alt for gunstig. I andre byer har det ligefrem kunnet være en fordel at lade affaldet hobe sig op for at hæve terrænet. Samtidig har den fugtige bund virket konserverende på mange genstande. I Ringkjøbing derimod findes der under gadeniveau kun et ca. 1 m tykt muldlag, hvis øverste 60-80 cm udelukken-

Ringkjøbing 1769. Efter Erik Pontoppidans »Danske Atlas«, bind 5. De linealtrukne gader er ikke helt i overensstemmelse med virkeligheden, men kortet giver alligevel et godt indtryk af byens middelalderlige grundplan.

de indeholder ting fra renæssancen og frem til nutiden. De nederste 20 cm udgøres af et muldlag, der nogle steder har været dyrket, så man kan se, at byen er anlagt på agerjord. Mellem dette oprindelige muldlag og det øvre lag findes der nogle steder et tyndt middelalderligt kulturlag med indhold af enkelte lerkarskår. Forholdet er første gang blevet belyst ved udgravninger foretaget af Ringkjøbing Museum i 1978. Det var derfor en meget positiv overraskelse, at der ved den ene undersøgelse fremkom en brøndskakt med et stort indhold af middelalderlig keramik, heriblandt skår af glaserede kander, der normalt tidsfæstes til ca. 1250-1350. De fundne kander er for en stor dels vedkommende importgods fra bl.a. Holland, og materialet er på linje med det, man kender fra Ribe. Med dette fund har Ringkjøbings opståen som handelsstad i middelalderen omsider fået en håndgribelig bekræftelse.

Kystens forandringer

Ringkjøbing var i ældre tid den eneste naturhavn på Jyllands vestkyst nord for Horns Rev, og byens udviklingshistorie hænger nøje sammen med besejlingsforholdene, der har undergået mange ændringer. Man skal forestille sig, at Ringkjøbing Fjord oprindeligt var en stor bugt, der var beskyttet mod det åbne hav af en eller flere flade øer. De vestjyske fjordlandskaber har dengang mindet meget om vadehavskysten med foranliggende øer, tidevand og klægaflejringer. Hollandske søkort fra 1500-årene viser en større ø »Numet«, der må være grundstammen i den nuværende Holmslands Klit. Tilstedeværelsen af gammelt land herude er blevet bekræftet i Nr. Lyngvig og Klegodområdet gennem enkelte løsfund fra stenalder til vikingetid og middelalder, men især af to jernalderboplads, der er fremkommet inden for det seneste 10-år under klitterne på forstranden i Klegod. De to boplads ligger omtrent i niveau med havoverfladen. En tredje boplads, der kendes fra fjordens sydlige ende, er dækket af marsklæg, og tilsammen viser disse tre fund, at der må have fundet en landsænkning sted i de sidste par tusind år. Landsænkningen er givetvis en medvirkende årsag til erosionen, der har rettet vesterhavskysten af og givet den det lange lige udseende, vi kender i dag, hvor fjordene er lukket inde bag sammenhængende tanger. Hvornår kystnedbrydningen begynder for alvor, foreligger der ikke noget sikkert om, men det er meget tænkeligt, at den først bliver mærkbar tidligt i middelalderen, måske i forbindelse med den klimaændring, der populært kaldes »den lille istid«.

Det ældste nogenlunde detaljerede og pålidelige kort er Johannes Mejer's fra 1650. Her er der vist et bredt gab i klittangen med et foranliggende sejlbart dyb. På yngre kort kan man følge, hvordan klittangerne forlænges nordfra og sydfra, og at udløbet Nymindegab rykker sydpå med en fart af 50-100 m om året. Resultatet blev en lang smal indsejling, Nymindestrømmen, der ofte sandede til, bl.a. ved sandflugt. Handelsskibene til og fra Ringkjøbing kunne risikere at måtte vente i månedsvis på en lejlighed til at slippe ind eller ud af fjorden. I P. N. Frost's »Beskrivelse over Kjøbstaden Ringkjøbing« 1817 står der: »Den allervigtigste Mangel, hvorunder Byen trykkes, som Handelsstad betragtet, er unægtelig den vanskelige Ind- og Udseiling«.

Ringkjøbing set fra fjorden ca. 1810. Efter en farvelagt tegning på Ringkjøbing Museum af J. Kirkegaard, kaldet »Jesper Maler« (1789-1851). Antallet af skibe svarer nogenlunde til det antal fartøjer, der var hjemmehørende i Ringkjøbing før Napoleonskrigene. Skibene måtte ankre op et stykke ude i fjorden. Lastning og losning foregik med pramme til langt op i 1800-årene. I 1816 ind- og udklaredes 300 skibe, heriblandt mange norske.

Fjordudløbet

Endnu i begyndelsen af 1700-årene havde fjorden været så åben og dermed salt, at den kgl. østersfangst i fjorden kunne bortforpagtes. I 1797 finder nogle Ringkjøbing købmænd det nødvendigt at andrage Overtoldkammeret om en forbedring af indsejlingen til fjorden. De vanskelige forhold bliver året efter besigtiget af overlødsen, kommandørkaptajn Løvenørn og pælebukkemester Halkjær. Et lokalt ønske om at få sikret Nymindestrømmen med et bolværk mener man ikke vil have nogen virkning. Et mere radikalt forslag fra købmand Jens Harpøth gående ud på at gennemgrave klittangen længere nordpå lige over for Ringkjøbing vinder mere gehør, men bliver ikke til noget, da der hurtigt opstår frygt for stormfloder og oversvømmelser, hvis havet skulle få direkte adgang til fjorden. Der kom til at gå mere end et århundrede, før der i 1909-10 gravedes en 25 m bred kanal gennem

klittangen ved Hvide Sande. Resultatet blev, som skeptikerne havde frygtet allerede 100 år tidligere. Kanalen var ikke til at styre og udvikle sig på et årstid til en 250 m bred åbning med en dybde på op mod 10 m. Det blev nødvendigt at lukke hullet igen, hvilket tog tre år og var uhyre bekosteligt og besværligt. Man var så lige vidt, og den videre beslutningsproces sinkedes af 1. verdenskrig, og ikke før i 1924 blev der i Rigsdagen vedtaget en lov om ordning af udløbsforholdene. Der var stor lokal strid om placeringen af udløbet, og loven var ikke endeligt gyldig, før der var gennemført en lokal folkeafstemning, som fandt sted i 1926. Derefter gik projekteringen i gang, og i 1931 kunne slusen i Hvide Sande omsider indvies.

I håbet om på ny at blive en havneby havde Ringkjøbing finansieret sluseprojektet med 25%. De øvrige interessenter unddrog sig stort set deres part af betalingen, så staten kom til at hænge på resten af finansieringen. For Ringkjøbing blev resultatet ikke, som man optimistisk havde håbet. Der var ganske vist nogen trafik på havnen i 1930'erne, men det ebbede ud igen, og i 1970'erne har byen vist nok kun en enkelt gang eller to været anløbet af et kystfragtskib. Til gengæld er sluseværkerne og udløbet ved Hvide Sande blevet grundlaget for Ringkjøbings største virksomhed i dag, Nordsøværftet, der bygger coastere.

Op- og nedgangstider

Ringkjøbings opkomst som søhandelsby skyldes ikke mindst udførslen af stude i højmiddelalderen og renæssancen. Det var af stor betydning at kunne udskibe studene direkte til Hamborg og Holland i stedet for at skulle drive dem den lange tur ad den vestjyske gren af Oksevejen ned til markederne i Holsten. Fra slutningen af 1300-årene kendes en efterretning, der viser, at Ringkjøbing kunne opfattes som konkurrent til Ribe. Som toldsted havde Ribe dog fat i den lange ende. Ikke før i 1599 bliver Ringkjøbing lovligt toldsted, og fra første halvdel af 1600-årene kendes der navne på en række købmænd, som er blevet meget rige ved studeudførslen fra Ringkjøbing. Svenskekrigene i midten af århundredet bliver årsag til en generel afmatning, og da studeeksporten hører op i begyndelsen af 1700-årene, oplever Ringkjøbing en nedgangstid, hvor indbyggertallet falder med op til en fjerdedel. I slutningen af århundredet vender billedet atter. Byen

får en lang række nye driftige købmænd, der ejer op mod en snes skibe, som fortrinsvis føres af Fanøskippere. Skibene sejlede til Hamborg, Holland, Norge og enkelte gange til England efter kul og til Østersøhavne efter hør, hamp og blå. Udførslen bestod af landbrugsprodukter som korn, flæsk, huder, smør samt uldne vanter og hoser, tilvirket i hedeegnene. Indførslen omfattede salt, kolonialvarer, byggematerialer og tobak. Ringkjøbing har rent faktisk været havneby for hele Nordvestjylland. En upubliceret undersøgelse fra Viborg viser, fx at denne by fik en stor del af sine varer fra Ringkjøbing i slutningen af 1600-årene.

Industrielle forsøg

I opgangstiden omkring 1800 forsøger byens købmænd sig med an-

Torvet med Hotel Ringkjøbing, en bindingsværksbygning fra begyndelsen af 1600-årene. De fire træer foran hotellet er et par hundrede år gamle. Træerne og stenpulleterne på torvepladsen er moderne miljøforanstaltninger. Forf. fot. 1979.

læg af mindre fabriksvirksomheder. Der kan nævnes en chokolade- og lakfabrik samt et garveri. Under Napoleonskrigene eksisterede et sukkerraffineri, og der opstod flere tobaksfabrikker, hvoraf de mest levedygtige holdt sig gennem hele 1800-årene og var kendte i det meste af Jylland. Den sidste måtte lukke i slutningen af 1920'erne. Tilsandingen af Nymindestrømmen, ikke mindst efter stormfloden i 1825, bevirker, at midten af 1800-årene er en mere stillestående tid. Det næste skub fremad bliver anlægget af den vestjyske længdebane, der indvies 1875. Byen begynder nu for første gang at brede sig uden for den middelalderlige bykerne. Der er hurtigt nogle, der finder ud af, at fisk kan eksporteres med jernbanen, og blandt forskellige nye virksomheder er der grund til især at nævne J. P. Andresens Orgelfabrik, der fremstillede landskendte stueorgler. Byen bliver dog ikke hjemsted for en enkelt alt dominerende fabrik, som det kendes fra flere andre købstæder.

Om første halvdel af vort eget århundrede kan det siges, at byen hviler sig noget på laurbærrene og hygger sig i provinsiel soliditet. Mange unge må rejse bort, bl.a. fordi der ikke er nogen uddannelsesmuligheder. Flere større jernindustrielle virksomheder har fået hjemsted i de nærmeste stationsbyer, vist nok delvis fordi borgerskabet i Ringkjøbing ikke var alt for interesseret i, at staden udviklede sig til en industriby med en arbejderklasse. I velfærdsårene i 1960'erne og især efter kommunesammenlægningen i 1970 er byen på ny kommet i vækst. Der er kommet mange nye specialiserede småindustrier, som breder sig i industrikvarterer. Samtidig har parcelhuskvartererne skudt sig frem langt uden for byen og den tidligere bymark, som er indrammet af et velbevaret jorddige.

Amtsadministrationen er et stort aktiv, der har hørt hjemme her i et par hundrede år, og det må ikke glemmes, at turismen er blevet af væsentlig betydning for opretholdelsen af handelsstanden. Ringkjøbing har i dag omkring 7.000 indbyggere, så nogen stor by er det aldrig blevet til. Det er måske mere overraskende, at der ved folketællingen i 1801 kun var 771 indvånere. Skal man kort karakterisere udviklingen siden renæssancen, bliver det noget i retning af, at byen med ca. 100 års mellemrum har oplevet en række driftige opsving adskilt af mere stillestående perioder. Opgangstiderne har i høj grad været begunstiget af ydre konjunkturer.

Ringkjøbing i dag

Byens grundplan synes at være nedarvet fra middelalderen. Den består i al enkelhed af fire parallelle gader, der ligger vinkelret på fjordkysten. De er forbundet med tværgader for enderne samt en tværgående hovedgade, der fører de gamle landeveje ind til torvet, som er udsparet mellem de to vestligste gader. Byen har aldrig været hjemsted for klostre eller lignende stiftelser. Den forholdsvis beskedne kirke, der er uden egentligt købstadspræg, ligger gemt bag nordsiden af torvet. Med sin solrette orientering virker den underligt skævt placeret i forhold til gaderne, der løber NØ-SV.

Det er opgangstiden omkring år 1800, der især præger bykernens udseende. På den tid fik købmændene råd til at opføre nye grundmurede gårde, og efterhånden blev også de mindre huse grundmurede. Mørkrøde meget levende murstensflader med hvide hovedgesimser og røde afvalmede tegltage er byens kendetegn. Byggeskikken har mange træk til fælles med egnens bøndergårde. Den synes nok så meget at være udviklet af landbyggeskikken end at være præget af arkitekturhistoriske stilretninger. En del bygninger fra begyndelsen af dette århundrede har videreført byggetraditionen. Flere af dem er tegnet af arkitekten Ulrik Plesner.

Af gamle bindingsværkshuse findes der kun spredte rester. Det bedste eksempel er Hotel Ringkjøbing, der stammer fra 1600-årene og har bindingsværket bevaret i førstesalen mod torvet.

Nutiden er dog ikke gået sporeløst hen over byens kønne huse. Desværre er det gået værst ud over den helt enestående gamle lukkede torveplads, hvor de to sydlige hjørneejendomme blev nedrevet af trafikale grunde i slutningen af 1950'erne. Bystyret øver imidlertid nu en aktiv bevaringsindsats. Bykernen er blevet underlagt en facadefredning, hele gadestrækninger er blevet nybrolagt, og på torvet er der plantet træer for at bøde på ødelæggelsen. Alligevel sker der hvert år ændringer og nedrivninger, og nyt kommer til, men der drages omsorg for, at nye huse holder sig nogenlunde til byens stil, uden at blive alt for meget pastiche.

Vil man som gæst se byen i hverdagstøjet eller kigge på huse, er det en god idé at komme forår eller efterår, hvor turisterne ikke dominerer gadebilledet, og hvor blomstergalger og andre handelsfremmede foranstaltninger ikke hindrer udsynet.

Varde i opgang og nedgang

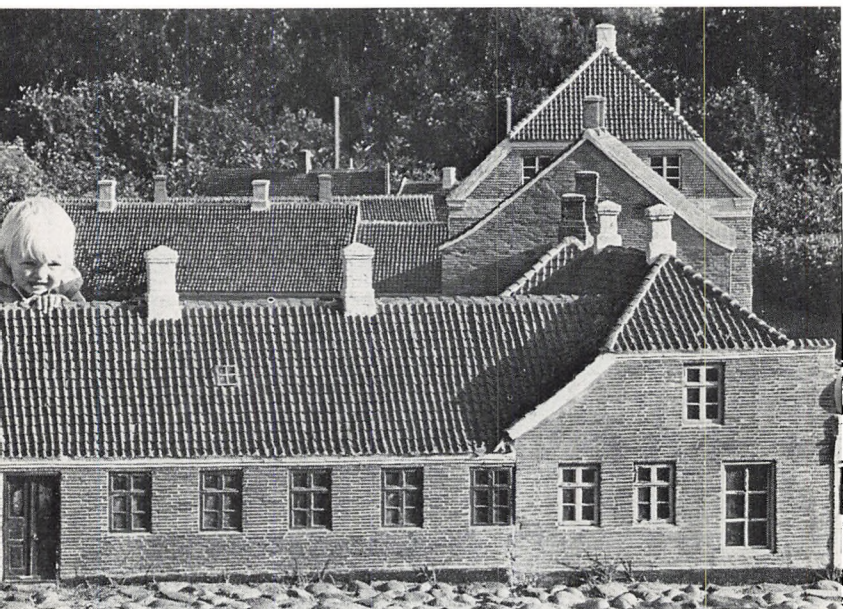
Af Johs. A. Jensen

Gamle vardenseres skødesløse omgang med åben ild er skyld i, at Varde kun har én ældgammel bygning tilbage, nemlig Sct. Jacobi kirke, der ligger ved et af landets mest karakteristiske købstadtorve.

Fem store brande, den første i 1439, den sidste i 1821, lagde størstedelen af den gamle by i aske. Efter den sidste brand fik skomager Morten Jonassen skylden for brandens opståen, og han måtte som den sidste vardenser lade sit liv for bøddelens sværd på retterstedet.

Miniaturebyen i Arnbjerganlægget

Men nu er man gået i gang med at genopbygge byen, som den så ud omkring år 1800 – dog i miniatureformat, størrelsesforholdet 1:10.

Fra miniaturebyen i Varde. Jens Anker Tvedebrink for.

Det sker i Arnbjerganlægget, hvor foreløbig 60 huse grupperer sig omkring et miniålbø og en model af den i 1809 nedrevne Sct. Nicolai kirke. Samtidig med, at byen har fået en ny turistattraktion, giver opførelsen uden hensyn til byggerestriktioner arbejde til pensionerede håndværkere og andre med håndelag. Byggeriet indgår som en vigtig del af omsorgsarbejdet, og man regner med, at det vil tage en snes år at gøre byen færdig. Arbejdet foregår i stor udstrækning på grundlag af de gamle brandtaksationslister.

Sct. Jacobi kirke, opført omkring midten af det 12. århundrede, blev også berørt af brandene, men genopbygget og udvidet med to

Torvedag foran Sancti Jacobi kirke i Varde. Jens Anker Tvedebrink fot.

Varde i opgang og nedgang

fløje, hvortil anvendtes sten fra Sct. Nicolai. Inventaret herfra blev derimod solgt ved offentlig auktion, selv gamle gravsten kom under hammeren, og nogle af dem er stadig i brug, som trappesten i byen.

Middelalderen

Men Varde kan føre sin historie tilbage til oldtiden. Ved et gunstigt overgangssted over å og engdrag, hvor handelsfartøjer kunne lægge til i åens krumninger og losse og laste i nogenlunde tryghed for sørøvere, var det naturligt, at der blev en boplads. *Warwath* eller *Warwik*, som byen dengang kaldtes, blev omkring år 900 centrum i et sys-sel af størrelse som det nuværende Ribe amt. Her boede kongens lensmand, der opkrævede skatter og afgifter, og her havde han sin kongsgård Vardehus. Omkring år 1200 blev Varde sys-sel givet som medgift til kong Valdemar den Stores yngste datter Helene, da hun gifte-de sig med hertug Wilhelm af Lüneburg. Han og hans efterfølgere forpligtede sig til at føre Varde garnison for den danske konge, men Valdemars søn kom i pengenød og pantsatte syslet. I 1395 blev pan-tet indløst af Margrete I., og Varde vendte tilbage til riget.

Varde indtog den særstilling at være søhandelsby til lands, idet Ho og Hjerting var ladepladser, mens firmaerne, der drev handelen med stude, klæde og fisk, lå i Varde. Byen var så velstående, at skatteind-tægterne var lige så store som i Kolding, og Ribe følte konkurrencen så generende, at man søgte at stoppe den, dog uden held.

I 1442 fik Varde sine købstadprivilegier, men havde allerede været købstad i længere tid og haft eget byvåben – landets ældste. En stor del af handelen foregik med udlandet, og endnu i 1828 drev 35 af i alt 142 handlende overvejende forretninger på Altona og Hamborg.

Jydepotterne

Et af landets ældste håndværk, fremstilling af jydepotter, blev dyrket med flid i og omkring byen. Sidst på sommeren sendtes mange skibe fra Varde lastede med jydepotter tæt pakket i lyng og revlingris. Var-de-potterne var efterspurgt i tyske og nederlandske byer, fordi de ikke sved maden, ikke gav afsmag, og slagtemad og fedt kunne holde sig længe i dem. Karlene i og omkring Varde havde deres egen værdis-måler, når det gjaldt ægteskab. Mens andre jyder med tanke på med-giften spurgte: »Hår hun nowed?« så lød det her: »Er hun gue i æ

Stemmingsfoto fra Varde Å. Jens Anker Tvedebrink fot.

lier?» – god i leret – dvs. dygtig som pottepige. På den tid var Varde Å så fyldt med laks, at de samme karle ved fæstemålsaftaler sikrede sig, at de ikke ville få serveret laks mere end to gange om ugen.

Fredede bygninger

Efter den sidste store brand, da byen skulle bygges op igen, kom håndværkere fra hele landet til Varde, og to store bygmestre, Mikkel Stobberup og Peder Friisvad, kom især til at sætte deres præg på byen. Mikkel Stobberup menes således at have opført Den Kampmannske Gård i Storegade, en smuk repræsentant for klassicismen, bevaret uforandret efter en ombygning i 1884 og fredet i klasse A. Tæt ved kirke og rådhus ligger det lille borgerhus, Sillasens Hus, fra 1797, fredet i klasse B, igennem mange år en populær restauration, nu turistkontor. Også det tidligere toldkammer i Storegade, tegnet af arkitekten Lars Albert Winstrup i 1862 er fredet i klasse B.

I Smedegade, Nicolajkirkestræde, Spigerborggade, Brogade, Fiskergade, Nørregade samt på Voldstien finder man stadig en nænsom behandlet købstadidyl uden museumspræg. Selv om Nationalmuseet for nogle år siden nåede til det resultat, at der ikke var bevaringsværdige bygninger i Varde udover de allerede fredede, er der i de senere år gjort en indsats for bevaring af gamle huse og kvarterer.

Varde har altid kunnet glæde sig over et særdeles godt forhold til

Varde i opgang og nedgang

sine udvandrede bysbørn, og mange af dem har givet synlige udtryk for glæde over opvæksten i den lille hyggelige provinsby, hvor man kom hinanden ved. Den største gave fik byen i 1914, da grosserer Cornelius Stau, København, skænkede sin hjemby en smuk museumsbygning på Lundvej, tegnet af slotsarkitekt Th. Jørgensen, og betydelige samlinger. Ikke mindst familien Staus dagligstue fra nyrokotiden og maleren Chr. Lyngbos malerier samler her interessen. En anden tidligere vardenser, oldermænd, skrædermester M. B. Mathiesen, Vejle, lod i 1956 sin søn, maleren Egon Mathiesen udsmykke rådhusets byrådssal med et stort vægmaleri »De fire elementer«, der senere har dannet motiv for et fransk væveri. Andre private og Varde kommune har gennem de senere år suppleret den kunstneriske udsmykning med skulpturer, især ved af billedhuggeren Anker Hoffmann.

Offentligt byggeri

På trods af stærk konkurrence fra nabobyen Esbjerg har Varde fastholdt sin stilling som oplandsby med betydelig handel. I en periode indtil 1950 stod byen ganske vist i stampe, men så satte udviklingen ind. Den ydre anledning var Sønderjyske Artilleriregimentets etablering i en nyopført kaserne, som slet ikke skulle have ligget i Varde. Planlæggerne fandt det dengang urimeligt at lægge en kaserne i en by, der ikke engang havde eget gymnasium. Men afdøde statsminister Erik Eriksen, der var valgt i Vardekredsen, greb ind i planerne og påviste, at man af nationaløkonomiske grunde måtte vælge denne placering. Her krævede hele anlægget kun nedlægnings af to små landbrug, og et hedeareal var til rådighed til øvelsesområde.

Siden har Varde fået sit gymnasium såvel som en handelshøjskole med korrespondentstudium. En række nye virksomheder er kommet til, hvor Varde Stålværk i mange år var den eneste, og sammenslutningen med seks kommuner har bragt folketallet op på ca. 18.500.

Naturgassen fra Nordsøen med placering af behandlingsanlægget tæt ved byen ventes at give Varde nye muligheder.

Som »Port til Eventyrets land« har Varde i mange år haft status som turistby, og den stigende turiststrøm er i høj grad kommet byen til gode. Når det er gråvejrs ved stranden, ses det straks i Vardes gader, og julihandelen har forlængst overtrumfet julehandelen.

Skjern – Danmarks yngste købstad

Af Axel Søndergård

– Amalie, bliv hvor du er, thi her kan ikke leve mennesker.

Det var den karakteristik, som A. Lytken, ingeniør ved DSB, sendte til sin kone i København, da han var startet i sit nye job ved DSB i Skjern i begyndelsen af tyverne.

Det skal tilføjes, at Lytken blev – og at Amalie kom. De blev begge meget glade for at bo i Skjern og boede her til deres dages ende.

Siden tyverne er sket ganske meget for Skjern og omegn. Meget mere end gennem århundreder før, for Skjern har faktisk ingen rigtig historie. Ikke en historie afspejlet i mindesmærker og bygninger. Kong Hans havde nok tilknytning til egnen – via herresædet »Lunde-

Skjern er en livlig handelsby – her et glimt fra hovedgaden, Bredgade, hvor også Hotel Skjern ligger. Henry Petersen fot.

Skjern – Danmarks yngste købstad

næs«, men de eneste rester i dag er lidt af det gamle dige som værn mod den ustyrlige å. Ja, og så Kong Hans' hul ude i Tarm Enge. Her faldt den gode mand af sin hest og ned i sumpen. Han blev bragt til »Lundenæs« og senere til Viborg, hvor han døde af lungebetændelse. Kong Hans' hul blev aldrig et stykke national geografi, men hullet er der endnu, om end hedeselskabets kæmpemæssige afvanding i Skjern Enge i tresserne har været hård ved det. Lokalt snakker men om hullet, men ellers er det glemt. Skjerns første hus, beboet af skomager Outsen er også væk. Nu ligger der en bank i stedet. Bomhuset ved Skjern Å og kroen på Skjernbrogård er også væk. Ingen rester er tilbage. Først i 1977 fik Skjern en bevaringsforening, 100 år for sent.

Dejbjerg – rakkerne

Nå, historie har egnen alligevel. Besøger man Skjern, er man kun få kilometer fra det sted, hvor klenodiet Dejbjergvognene blev fundet i 1881 og 1883, nemlig i Dejbjerg Præstegårdsmose.

Dejbjerg, den skønne lille landsby 5-6 km nord for Skjern, gemmer sin store del af egnens historie. Rakkerne eller natmandsfolket, om man vil, holdt til her. I Bjørnemosen og andre steder på egnen, og selv om det sidste rakkerhus er væk, så kan man stadigvæk i Dejbjerg kirke se rakkerstolene, som står i tårnet. Beskedne, smalle bænke, som rakkerne måtte tage til takke med. Og gravstene på kirkegården minder om kendte rakkernavne som Niels Kvembjerg og hans kone Mæt Mari Mus. De døde i henholdsvis 1934 og 1932. Er man blot en smule interesseret i rakkerne, så bør man før et besøg på Dejbjerg kirkegård besøge biblioteket og låne nogle af H. P. Hansens skønne bøger om natmandsfolk, rakkere og kjæltringer.

Dalgas

Enrico Dalgas kommer også ind i billedet. Dalgas, som skabte Hedeselskabet, og som skabte nyt mod, nyt land og nye muligheder i de barske hedeegne mod vest, omkring Skjern bl.a. Dejbjerg Plantage og mange andre beplantninger, der i høj grad har været medvirkende til at gøre Vestjylland anderledes: Mildere, mere frugtbar, bedre at leve i. Midt i Dejbjerg Plantage, men kun kort fra Skjern-Ringkjøbinglandevejen, står et mindesmærke for ham. En høj sten – to minutters gang fra P-pladsen på bakken. Herfra kan man se ud over hele egnen.

Ud over fjorden og i klart vejr til Holmsland Klit og Lyngvig Fyr.

Ser man mod øst, så ligger bag plantagen det tidligere så fattige hedesogn Sædding. Her er kirken endnu fattigere og uden tårn, men i den enkle, skønne kirke hænger kirkeskibet »Regine Olesen« – og mindepladen for Søren Kierkegaard. Her levede den store filosof og forfatters slægt – og her lever og virker mange af slægten fortsat.

Tørlagte tider

Lad os se lidt på Skjern i nyere tid, dvs. den by som vore gæster møder og modtages af. Kendt gennem flere årtier som Indre Missions vestjyske højborg: fire missionshuse, men ingen beværtninger, sagde man tidligere. Det var nu så som så, for man havde det gamle hæderkronede Grønlunds Hotel. Kendt af repræsentanter over det ganske land i den tid, da de kom med tog og medbragt cykel. Skønt hotel, dejligt sted, men nu væk. Der ligger i stedet en stor sparekasse.

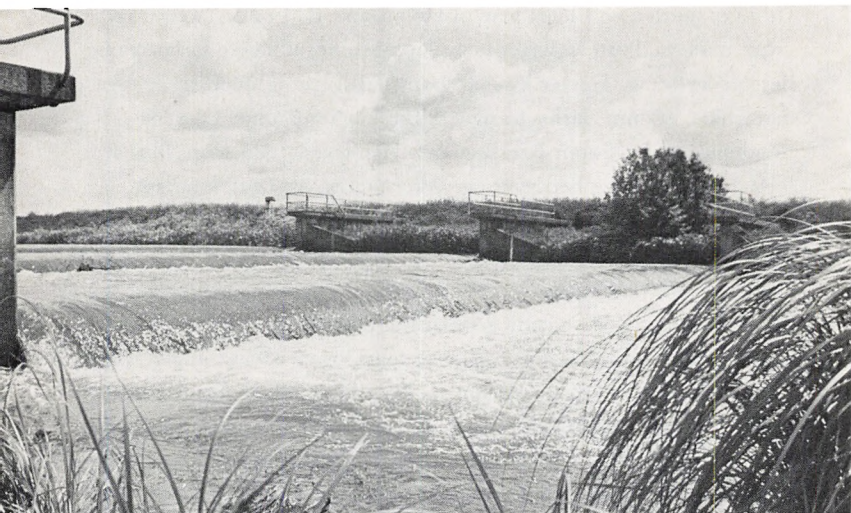
Ejeren, Grønlund, havde i sin tid den første bil i Skjern, men han havde kun gæstgiverbevilling, så kommunens egne indbyggere kunne ikke købe en øl. Nå, vestjyder finder udveje. Så gik man på stationen og købte en håndfuld billetter á 35 øre pr. styk til nabobyen Tarm, 5 km mod syd. På gæstgiveriet Grønlunds Hotel viste man serveringsdamen en billet – og så var man jo rejsende. Selv om man faktisk boede nabo til hotellet, så var man med daggyldigt billet rejsende og kunne få sin øl og uden at skulle rejse, som der var betalt billet til.

Den dag, da Grønlunds Hotel fik en rigtig bevilling, kunne man i DSBs hovedkvarter i Sølvgade i København ikke begribe, hvorfor antallet af solgte billetter Skjern-Tarm faldt med flere tusinde på bare en måned. Det hævdes, at man aldrig fandt ud af det.

Sådan er der så meget, som det kan være svært at forstå. I dag er problemet i al fald løst. Der er fortsat fire missionshuse, men nu er der seks barer og to hoteller i byen, og når DSB igen sælger flere billetter til Tarm, så er det energikrisens og de dyre benzinprisers skyld.

Navnestriden

Skjern har været ude for grove anslag gennem årene. Som f.eks. dengang da Stednavneudvalget bortrationaliserede »j-et« i Skjerns bynavn, så man fik det ferske »Skern«. Det satte den daværende formand for Turistforeningen, for øvrigt en af jysk turismes gode mænd,

Laksetrappen i Skjern Å er Danmarks største vandfald. Den er bygget for at sikre rigtigt strømafløb – og i tre trin, så laks og ørred kan passere og nå frem til gydepladserne længere mod øst. For de besøgende er der en fin gangsti ud til laksetrappen. Henry Petersen fot.

fotograf P. Th. Graversen, i harnisk. Siden den dag lod han ikke politikerne i fred – og i 1953, da Erik Eriksen som statsminister besøgte byen, slog Graversen det store slag. Han overbeviste Erik Eriksen om den skændsel, som var overgået byen – og dagen efter dikterede Erik Eriksen i Statsministeriet, at »j-et« skulle gives tilbage. Hele landet skrev og talte om den dag i 1953, da »j-et« var hjemme igen. Da postkontor, statsbanerne og ministerier måtte skifte skilte og stempler ud, mens hele Skjern jublede.

Købstad i én dag

I 1958 kom det næste betydningsfulde skridt. Skjern blev gjort til købstad – Danmarks sidste og derfor til alle tider Danmarks yngste. Loven om købstæder blev nemlig dagen efter ophævet. Begivenheden blev officielt fejret på det daværende Missionshotellet – et sådant har byen ikke mere – med sodavand og æblemost til festmenu. Den stoute borgmester – det blev han den dag – O. K. Nielsen, var nemlig af-

holdsmand og missionsmand, så de store københavnske kanoner fra Indenrigsministeriet og amtmanden med fjerprydet hat måtte nyde forret, steg og dessert til æblemost og vand. Kun pressen, der opholdt sig et andet sted, fik serveret vin til maden og sjusser bagefter – alligevel skrev BT over to sider: – Da Skjern blev købstad i sodavand.

Meget er ændret siden. I dag vil missionsfolk også have vin til deres mad, når de fester – og for længst er Missionshotellet gået nedenunder og hjem. Det kunne ikke leve med servitut: – aldrig udskænkning af spiritus på dette matrikelnummer.

Skjern Å

Skjernåen er uløseligt knyttet til by og egn – og omvendt. I tresserne blev den tæmmet – under betydelig modstand fra især naturelskere og lystfiskere, men til stor gavn og glæde for landmændene. laksene er blevet færre – og man tænker tilbage på den tid, da tjenestefolkene på »Lundenæs« krævede skriftlig garanti for, at de højst skulle spise laks fire gange om ugen. Men laks og ørred er der fortsat, og tusinder af lystfiskere gæster Skjern Å hvert år. Blandt dem mange hundrede udenlandske, især engelske, tyske og belgiske.

Selv kong Christian 10. gæstede en gang Skjern Å og var på fiskeri sammen med en af Danmarks kendteste lystfiskere, skomager Bache, der kendte åen i mindste detalje.

Kong Christian fik bid og spurgte Bache:

- Hvad er det for en fisk, hr. Bache?
- Det er en aborre, Deres Majestæt.
- Nå, svarede kongen, Gid det havde været en Tuborre.

Udsigter

Lad os slutte denne lille artikel med at vende tilbage til Dalgasstenen på bakken i Dejbjerg Plantage – og kigge en gang kompasset rundt: Mod syd de vældige afvandede engarealer, før sump og søle, i dag marker, som bærer korn for mange millioner kroners værdi. Og Skjern by, som strækker sig helt ud til engene – og nær ved Skjern Å.

Mod øst Dejbjerg Plantage, golfgården omgivet af vel nok Danmarks smukkeste anlæg i kuperet og tildels beplantet areal. Og den gamle museumsgård Bundsbæk Mølle, som er restaureret og ført tilbage til sin oprindelige skikkelse fra det 16. århundrede. Her er nu

Vestjyllands eneste arbejdende vandmølle. I møllestuen kan man drikke kaffe og spise mølle-brød bagt af mel, som er malet ved vandmøllens hjælp og bagt i den gamle ovn i bryggeret.

Mod nord mere plantage samt Danmarks største samlede lynghe-
de, nu fredet. Her ligger også Helligkors kirke – den eneste kirke i Danmark som er opført af og ejet af sin præst, H. Rabjerg. Kirken er tilknyttet et kloster.

Mod vest Ringkjøbing Fjord og udsigten til Holmsland Klit – og i forgrunden Stavning lufthavn, etableret af Ringkjøbing, Skjern og Egvad kommuner i samarbejde. Efter voldsomme storme og mange trusler om lukning – og efter store investeringer er den blevet til en driftig lufthavn med tre daglige dobbelture til hovedstaden, skønt SAS ved flyvepladsens indvielse i 1967 erklærede: – Aldrig nogensinde en flyverute herfra. Ak, nej, man skal aldrig sige aldrig.

Lufthavnen er også hjemsted for Dansk Veteranfly Museum – og hver sommer i den uge i juni, der er nærmest fuldmåne, er den samlingssted for International veteranfly rally.

Med velvilje fra Skjern kommune har Skjern Museum overtaget den gamle vandmølle Bundsbæk i Dejbjerg Plantage og sat vandmøllen i stand. Den smukke, gamle gård havde i sommeren 1979 – første sæson – 10.000 besøgende. Henry Petersen fot.

Ture i Vestjylland

Af Tage Christiansen

Dejbjerg-Lem-området

Udgangspunktet for disse ture i det særprægede Sydvestjylland er hovedvej A10 mellem Herning og Ringkjøbing. De afsluttes også her og udgør en sammenhængende rundtur, som man hvor som helst undervejs kan slutte sig til for at følge hele ruten eller en del deraf.

Når man lidt før Videbæk har passeret Vorgod Å, drejes i Barde sydpå mod Vorgod i det gamle hedeland, der mange steder har noget af ældre dages uberørthed over sig. Åen bugter sig i store slyng, men småvejene er lagt snorlige som de mange læhegn.

Den højtliggende Vorgod kirke tager sig prægigt ud med sine store granitkvadre og hvide tårn. Her er fundet spor af en trækirke under kirkens gulv. På panelet om opgangen til prædikestolen er malet portrætter af Luther og dennes ven og nære medarbejder Melanchton.

Gennem Egens følger vi Vorgod Å til Nørre Vium. Den tårnløse lille kvaderstenskirke på en bank ved åen var en nat i foråret 1942 nær styrtet sammen, da en sprængbombe fra en bombelast, som en flyver måtte lette sig for, eksploderede på kirkegården og antændte kirkens tag. Inventaret led dog ikke større skade. En trefløjet altertavle er fra 1500-årene med noget yngre midtfelt. Kirkeklokken i en klokkestabel på kirkegården er fra 1329.

Fra Nørre Vium skal vi vestpå over store flader med spredte gårde til Fiskbæk. Under 1. verdenskrig blev i en fabrik her brunkul fra lejer i vid omegn lavet til briketter. Træindholdet var fra dengang, der voksede sumpcypresser og kæmpefyrr på de senere hedestrækninger.

Ad landevejen køres til Astrup, en ret ny og anselig landsby langs bygaden, men hvor byen begynder drejes mod Sædding. Vi kommer gennem en sænkning i terrænet, men snart op igen og læhegn og rødstensgårde præger landskabet. Vi passerer et jernbanespor og vejen til Herborg, 7 km mod nord, og standser ved en stor granitsten i et lille anlæg ved en sidevej til Sædding Hede og nær Sædding kirke. Mindestenen fortæller, at her lå Søren Kierkegaards Slægtshjem. Forfatteren Søren Kierkegaard var født i et velstående hjem i Køben-

havn, men faderen var begyndt som hosekræmmer, og som dreng vogtede han får her på heden. Han var født 1754 i en gård, der hed »Kirkegård«, og som havde hørt til Sædding kirke. Engang havde han ude på heden, forpint af sult og kulde, forbandet Gud for al sin elendighed. Angeren herover fulgte ham hele livet og bidrog til tungsindet hos sønnen. Søren Kirkegaard har skrevet om engang, han skulle prædike i Sædding og så, at teksten var om bespisningen i ørkenen. »Da slog det mig, at jeg netop skulle tale i det fattigste sogn i Jyllands hedeegne«.

Sædding kirke er en lille granitkvaderkirke uden tårn, men med de romanske vinduer bevarede, nogle dog tilmurede, og med blytag over stenenes brunlige farvetoner. En sten i kormuren har runeindskrift. I kirkens mur er også en mindetavle om Søren Kierkegaard, og kirkeskibet har navnet »Regine« efter hans forlovede.

Syd for Sædding er vi ved Rækker Mølle, en tidligere vandmølle med sluseværk og store bygninger for »Ringkøbing Korn«. Det er et miljø med store linjer. I sin tid lå her herregården Rækkergården.

På vej mod Hanning kommer man forbi den højtliggende Hanning kirke, omgivet af et ualmindelig stort kampestensdige. Det er en gammel herredskirke, og den har bevaret mange romanske træk, bl.a. i vinduer og døre og i en senere tilmuret præstedør i koret. Over den sidder en runesten. Tårnets øverste del er fra 1939. Der er vid udsigt fra dette højdepunkt på den store »bakke«, vi befinder os på, Skovbjerg Bakkø, der strækker sig fra Storå-dalen til Skjernå-dalen.

Fra Hanning by følges hovedvejen mod Skjern til vejskilt Dejbjerg. Her går det nedad i et prægtigt landskab, hvor vi før Bjørnemosen standser ved Bundsbæk Mølle. Her er man i et eventyrligt område, hvor der siden 1643 har været vandmølle. Den nuværende hovedbygning med tilbygget møllehus er fra 1843 og restaureret, efter at Skjern Museumsforening i 1975 havde købt møllegården. Avlsgården var nedrevet, men to gamle avlsbygninger er flyttet hertil og en tredje nyopført i samme stil og alle tre indrettet til udstillinger, bl.a. til store dele af Skjern Museum. Vandmøllen i »Museet på Bundsbæk Mølle« er den eneste langs vestkysten i naturlig drift, og møllegården står nu med kaffestue og bageri, som den så ud i tiden omkring 1900.

Ad smuk vej køres mod Dejbjerg til Vestjysk Golfklubs bane med smukt, stråtækt klubhus. En lyngklædt bakkeskråning, Troldbakken,

med oldtidsagre er fredet. Dejbjerg-vejen går gennem den smukke Dejbjerg Plantage, der er anlagt 1895 på et 766 ha stort terræn, hvor en del lyngbakker er bevaret, flere med gravhøje. Når vi er på landevejen Skjern-Ringkjøbing, skal vi ved 19 km-stenen, regnet fra Skjern, parkere og følge en lyngvej op til et imponerende mindesmærke for Enrico Dalgas. Mindestenen er med sin murede granitsokkel over 4 m høj og da den – i 1898 – er rejst på en kunstigt skabt høj inde i skoven, på bakkeøens vestlige rand, er udsigten overvældende. Mod vest ser man ud over flade hedesletter og Ringkjøbing Fjord til Holmsland Klit og i syd til Vardeegnens bakkeø. På stenen står i korte linier: »Golde Hedes – sløvende væsen – sejrrig han overvandt. – Liv han tændte – Kæmperøsten – Vej til Folkets Hjerter fandt«.

Vejen følges gennem plantagen til et vejkryds, hvor et skilt til venstre viser til Lem Stationsby. Vi tager vejen til højre mod Hanning og kører ind gennem Dejbjerg Hede – og får uforglemmelige oplevelser i skønne, bakkede hedelandskaber. Her taler fortiden gennem et utal af gravhøje og øde lyngstrækninger stærkere end nutiden. En af de første gravhøje, Casper Højes Høj, er et uhyggeligt minde om »Kjeltringernes« tid. En kjeltringpige, født 1836, blev 10 år gammel bortliciteret til en husmand. En snes år senere forsvandt hun med en bestandig straffet kjeltring og delte hans omstrejfende liv til hun 24 år senere, da han lå på højen og sov i en brændevinsrus, knuste hans hoved med en sten.

Fra flere gravhøje langs vejen er udsigt til Vesterhavet. Et hedeareal på 127 ha er fredet, det er den sidste rest af de heder, der fandtes, før Dejbjerg Plantage blev anlagt, og man begynder at opdyrke de omliggende områder.

I højtliggende terræn med lyng og plantage, mest fyrrekrat, ligger nær vejen den ejendommelige hedekirke, Hellig Kors Kirke, opført og ejet af daværende sognepræst Haakon Rabjerg, Trantum, med frivillige hjælpere, nogle arbejdslejre og en enkelt professionel håndværker. På en grund, som Rabjerg havde erhvervet på sin fødeegn, byggedes i årene 1958-75 dels en kirke i middelalderlig, romansk stil med metertykke mure og ved genbrug af byggemateriale mange steder fra, dels en trefløjet »klosterbygning«, der sammen med kirken fungerer som refugium. Også en stor del af inventaret, bl.a. kirkebænkene, er gaver til »genbrug«. Der er ingen adgang for uvedkommende.

Fra Sønder Lem, som området hedder, kører vi ad en lille vej mod Højmark og Finderup ind i Løvstrup Plantage, hvor et mindested i form af en stendysse har indskrift om plantagens stiftere og året 1873.

Mod Højmark har vi storslået udsigt ned over Øster Lem Hede. Ad en lille sidevej kan man køre ned til en lyngklædt forpynt mod en vidtstrakt lav slette, hvor heden går over i eng. »Kjelderbakken«, hedens sydlige del, har spor af oldtidsagre, der ses som terrassekanter.

Ved Højmark-vejen ligger ret ensomt, men med læ fra beplantning på kirkegården, Sønder Lem kirke. I dens kampestensdige er en gotisk portal, hvori er indsat en tavle, der i forgyldte bogstaver gengiver bibelordene: »Hvis I ikke omvender eder og bliver som børn, kommer I ingenlunde ind i Himmerige!« Begge de gamle indgangsdøre i det romanske skib er i behold, men norddøren tilmuret. Kirken har i sit inventar smukt træskærerarbejde. Kirkeskibet, en orlogsfregat, er lavet 1808 af en engelsk krigsfange.

Højmark præges af ret ny bymæssig bebyggelse med mange virksomheder. En filialkirke, Lem Sydsogns kirke, er indviet 1931.

Fra Lem kan gøres en kort afstikker ud til Ringkjøbing Fjord ved Mejlby. I byens vestlige udkant følger vi en vej, der forbi højdepunktet Brunbjerg fører os til Dejbjerg.

De store vildsomme og næsten øde lyngheder ved Lem og Dejbjerg var i ældre tid i særlig grad hjemsted for hedens omstrejfer, for »kjeltringerne«. De »kasteløse«, de uden for samfundsordenen stående, de diskriminerede, som man i dag ville sige. Deres oprindelse er interessant og gådefuld, og mange har studeret dem, bl.a. folkemindeforskeren H. P. Hansen, Mylius-Erichsen og Achton Friis. Den simpleste forklaring synes at være den, at der århundreder tilbage ad Hærvejen er kommet fremmede, måske asiatiske handelsfolk, lejetropper fra Polen og andre steder, hvoraf nogle er blevet her. Sigøjnere eller tatere blev tidligt erklæret fredløse. Nogle i den raceblandede skare blev »rakkere« eller natmænd. Det var en slags embedsmænd, der skulle hjælpe til ved »pinlige forhør« og henrettelser, sørge for renovation og bl.a. fjerne selvdøde dyr, der lå i vejen for trafikken. De boede gerne isoleret i primitive boliger på heden; en sten i den sydlige udkant af Dejbjerg sogn angiver, hvor den sidste har ligget, og da de strejfede om og tiggede, blev de efterhånden kaldt kjeltringer, idet ordet »kjel-tre« betyder at tigge. De tog også selv.

Kjeltringerne var ofte religiøse. Da Casper Højes »papirløse partner« – det var kun få af dem, der overhovedet fik plads i en kirkebog – havde dræbt ham, bad hun en bøn for ham. I Dejbjerg kirke ser man endnu i koret de såkaldte »rækkerstole«. Siddebrættet er ganske smalt, og der er ikke andet rygstød end en træstang i nakkehøjde. De gik gerne i kirke, men skulle komme før og gå efter andre kirkegænger. Ligesom spedalske i visse kirker kunne de få nadveren gennem et hul i muren. Med tiden blev de dog indpasset i den øvrige befolkning.

Dejbjerg kirke er sikkert rejst på en gammel hedensk offerplads. Det er en stor og smuk kirkebygning, som andre med romansk skib og kor og senere tilbygget tårn og våbenhus. I det meget gamle kirkegårdsdige er køreporte og jernriste, der hindrede klovbærende dyr i at trænge ind. Koret har to rundbuevinduer med glasmosaik og en tilmuret præstedør. Døbefonten har løveskulpturer, som sjældent ses i vestjyske kirker, en præstestol er fra tidligt i 1500-årene. Den katolske messeklodde hænger stadig i kirken. Den gamle herregård Dejbjerglunds hovedbygning fra 1850 har fra 1923 tjent som præstegård.

Fra Dejbjerg køres på bakkeøens rand mod landsbyen Stavning ved Ringkjøbing Fjord. Når man passerer den tidligere Dejbjerg Præstegårdsmose og er ved jernbanelinien, ses fra vejen ca. 50 m til højre en stor mindesten på åben mark. Den er rejst, hvor man i 1880'erne fandt de to berømte Dejbjerg-vogne, et af landets mest betydelige – og mystiske – oldtidsfund (se afsnittet »Vestjylland i hedenold«).

Stavning har flyveplads, bådehavn og en hvidkalket blytækt kirke bag en hvid kirkegårdsmur med rist bevaret under hver af de tre middelalderlige indgangsportaler. I kirken, der er blandt Vestjyllands ældste og største og er nyrestaureret, er den katolske messeklodde bevaret. I skibet hænger en lille mindetavle over 150 af Østre sogns befolkning, der i 1603 døde af pest.

Mellem Skjern og Varde

I Stavning kommer vi ud på den vej, der fra Ringkjøbing over Velling går tæt på Ringkjøbing Fjords østkyst. Der er mange smukke partier og udsigter over det afvekslende fjordlandskab med rørbevoksninger, enge og småskrænter.

Ringkjøbing Fjord er Danmarks største »indvand«, en 300 km² stor strandsø, rig på fugleliv, navnlig svømmeænder, vadefugle, må-

Ture i Vestjylland

ger og terner. I sin tid var der østers i fjorden, men fra omkring 1800 var vandet blevet så ferskt, at de var forsvundet.

Vi følger fjorden uden at se meget til den fra vejen, kører forbi en stikvej til Stavning Strand, over enge til Sønderby og forbi et toldhus til en pumpestation ved Skjern Å's meget store og nu regulerede delta-område. En mindesten har indskriften: »Ved Ådalens afvanding 1940-69. Ved sammenhold blev vundet frugtbar jord«.

Der ligger her i det nyvundne land med frugtbare enge og med

Skjern Å. Sven Thoby fot.

nyanlagte veje og læhegn ingen egentlig begyggelse uden for Strandby og Langkær, før vi nærmer os Skjerns nye villakvarterer.

Man kan nu køre ad nye veje og broer over deltaet til Lønborg, men vi følger vejen mod Skjerns centrum, hvor alle store veje mødes.

Det kan være svært nu at forestille sig Skjern Å udmunde i Vesterhavet og Skjern som en søfartsby. En af hovedvejene på langs gennem Jylland er fra ældgammel tid gået over den brede å her, mens Hærvejen passerede ved dens udspring.

Skjern var en stilfærdig, gammel landsby og handelsby, da den vestjyske længdebane blev anlagt. I dag er den landets yngste købstad med lystfiskeri ved åerne som dens store turistattraktion.

Skjern Å ligger nu efter den revolutionerende og stærkt diskuterede regulering af dens nedre løb i 1960'erne i fast, kanalagtigt leje i hele ådalen mellem Borris og Ringkjøbing Fjord. Med sit meget bugtede løb var den 94 km lang. Mellem Skjern og Tarm er den bred som en flod, og det er landets mest vandrige åløb med mange tilløb. Ved tørlægningen af ofte oversvømmede enge blev indvundet 8.000 tdr. land agerjord. Det er Nordens størst landvinding.

Midt i Skjern by tager vi vejen til Borris. Vi har det kunstige åløb på højre side, og nord for vejen ligger ret jævnt bakkeø-terræn med Faster sogn, hvor de tidligere brunkulslejer mellem Ejstrup og Fasterlund er blevet til et 25 ha stort udflugtsområde.

I den lille landsby Debelse er der vejskilt til P-plads, og vi er tæt ved et vandfald, det regulerede åløbs »sturt«.

Vi følger åen til Borris med den i 1907 oprettede Landbrugs- og Husholdningsskole, der oprindeligt hed »Den jyske Husmandsskole«. Borris har jernbanestation og Borris-hal og sydligst i byen en kirke, hvis tårn med spir mellem fire gavle rager højt tilvejs. Kirken har bevaret og stadig i brug fem romanske nordvinduer, og den rummer smukt træskærerarbejde.

Man skal ikke glæde sig til at gå ud på den lange bro over åen for at fiske eller nyde udsigten. »Ophold forbudt«, står der. Men vi kører langsomt over denne nederste strækning af den »rigtige« Skjern Å.

Man kan gøre en lille afstikker til venstre for at opleve åens karakteristiske slyng, men vi skal til højre langs det nedre løb. Det er militært område med skydeterræn syd for åen, men Vestre Ringvej, som vi følger, hedder nok »privat«, men er til fælles brug for civile. Vil

man ind på heden i det militære område, kræves der passerseddel.

Borris Sønderland hedder det store hede- og plantageland syd for åen – i modsætning til Borris Nørreland på den anden side. Af Sønderland, den centrale del af Borris Hede, er 1.830 ha fredet. Det var en af naturfredningens store mænd, botanikeren Eug. Warming, der i 1902 fik gennemført, at staten til Københavns Universitet og Forsvarsministeriet i fællesskab købte Borris Hede, henholdsvis for at sikre landskabstypens dyre- og planteliv og for at give militæret plads til skydeøvelser. Tiden har vist, at disse to formål udmærket godt kan forenes i en effektiv naturfredning. Også efter at militærets udvikling har nødvendiggjort yderligere arealer inddraget. Borris Hede danner en næsten jævn flade mellem Skjern Å og Omme Å. Der er i plantagerne en anelig dyrebestand og et rigt fugleliv.

I en vejgaffel holder vi til højre til den regulerede å, hvor Gjalbæk Bro går over den – uden antydning af åløbs-romantik. Ad Ringvejen fortsætter vi forbi sparsomme græser og krat og enge og lidt lyng, til vi igen gør en afstikker til åen ved Albæk Bro. Kanalen er linealtegnet. Elmater giver afveksling i landskabet.

Efter at have passeret Omme Å kommer vi over Stovstrup Hede og ad landevejen fra Vejle til Tarm by ved hovedvejen syd for Skjern.

Tarm er en travl handelsby i konkurrence med genboen Skjern. Byen er mindst 300 år gammel. Den har Vestjysk Gymnasium, og sognet, der hedder Egvad, har to kilometer vest for byen en kirke, der nok er et besøg værd. Blåkildevej fører dertil. Den ligger ensomt ved et stort vejkryds, smukt omgivet af vindhærget læ-bepantning. Den kønne, gamle – mindst 800-årige – kvaderstenskirke har fra den romanske tid bevaret sine indgangsdøre og flere små vinduer, så der er ret dunkelt i kirkerummet, hvor så meget desto mere en stor renæssance-altertavle stråler med sine farvelagte træskærerarbejder.

I 1912 fik Tarm sin egen kirke, som i 1967 blev udvidet og restaureret. Den er hvidkalket og har pyramidespir.

Fra Tarm kører vi ad Tarmvej mod Lønborg og kommer til en højtliggende kirke, fra hvis plads man har en meget vid udsigt over Skjernå-deltaet. Det frembød før reguleringen et eventyrligt vildnis med mange åløb, med enge og krat og med meget store rørskove – og et vældigt fugleliv. Kirken har en prægtig altertavle, og den østlige hvælving i skibet er rigt dekoreret med kalmalerier. Prædikestolen er

et meget gammelt træskærerarbejde, fra slutningen af 1500-årene, med en farvestrålende lydhimmel dateret 1605.

Der fortsættes ad vejen mod Nørre Nebel, men med et lille sidespring til højre til Lønborggård, der dog næppe er identisk med en gammel kongsgård i Lønborg, hvor Erik Klipping har udstedt kongebreve. Den trelængede, hvidkalkede gård ligger ligesom kirken på højderanden mod ådalen. Bygningerne er fra 1830'erne, men i middelalderen har det været en stormandsgård under Ribe-bispen (Lønborg Bispegård).

Fra Nørre Nebel-vejen kører vi derefter i landsbyen Vostrup til venstre mod Fjerbæk og Lønborg Hede. Fra Fjerbæk, en lille landsby bestående af nogle gårde, kører vi ad grusvej ud på lynghede med spredte småkrat. Det er et meget skønt og særpræget landskab, et af de uvurderlige rester af de gamle hedestrækninger mellem Lønborg og Sønder Vium. Særligt for Lønborg Hede er det, at lyngen næppe her som på andre fredede heder i de første årtusinder efter istiden har haft en mellemliggende periode, hvor den var afløst af skov, men er en direkte fortsættelse af de oprindelige heder. Navnlig i den del, der hedder Tamkær, er der fugtig bund og småbække og mange sjældne planter. Heden har også store områder med klokkelyng – og her skal stadig findes urfugle.

Efter denne hede-udflugt skal vi tilbage til vejen mod Nørre Nebel for at opleve egnen syd for Ringkjøbing Fjord med tre landsbyer og deres interessante kirker.

Hemmet kirke er en romansk kvaderstenskirk, der senere har fået tilbygget et tårn på skibets nordside. Tårnets underdel fungerer som våbenhus ved den gamle norddør, medens syddøren er tilmuret. Kirkens alterbord er af jernal-kvadre, et nyere skabsalter med smukt udskårne figurer i rensed eg fra en gotisk altertavle fra midt i 1500-årene. I midtfeltet ses Gudfader med den korsfæstede søn, ved siderne en meget fint udformet Maria med barnet og en skytshelgen. I sidefløjene står de tolv apostle. Prædikestolen er et rigt udsmykket billedskærerarbejde fra omkring 1575. En stor del af triumfvæggen står i granitkvadre.

En smuk vej med en egen spænding over sig fører ud til fjordkysten forbi Nørre Bork kirke. Den er opført af meget store granitkvadre, medens kirkegården er omgivet af jorddiger. Vejen følger kysten til en

vej, der ved Falen Å eller Lydum Å fører til Sønder Bork. Her er kirken, som ses viden om i det flade englandskab, for en stor del bygget af rhinsk tufsten ligesom Ribe Domkirke. Stenene blev sejlet dertil ad Lydum Å, der dengang var sejlbare. Tufstenen har muliggjort ydre udsmykning med lisener og rundbuefriser og retkantede felter om de nu tilmurede rundbuevinduer. Den katolske altertavle minder stærkt om den i Hemmet, prædikestolen er i typisk vestjysk ungrenæssance.

Nær Lydum Å kører vi fra Sønder Bork østpå gennem landsbyen Lydum med kønne rødstenshuse langs med vejen. Den hvidkalkede kirke ligger lige for enden af bygaden, her svinger vejen mod Vejrup, hvor vi kører til højre gennem Nørhede til Lyne ved den sydvestjyske hovedvej. Tæt ved hovedvejen skal vi se den mindst 800 år gamle Lyne Kirke med det lige så gamle, blot omstøbte blytag. Under en restaurering og arkæologisk undersøgelse i 1966-67 viste det sig, at der under gulvet, som gemte mønter fra tiden 1150-1200, var stolpehuller fra en trækirke, hvor skibets stolper har stået parvis. Der fandtes også gravsten fra trækirkens tid. En ejendommelighed ved kirken er to romanske firkløverformede vinduer, hver af fire kvadre, nu i tårnets nordside, men antagelig flyttet fra korgavlen.

Over Strellev nærmer vi os Ølgod, men må først en lille afstikker til Hjedding. Her oprettedes i 1882 verdens første andelsmejeri. Det flyttedes senere til Ølgod, men en mindesten viser, hvor det lå.

Ølgod har tæt ved kirken et egnsmuseum af særlig interesse – men det er kun åbent i eftermiddagstimer søn- og helligdage og onsdage. Det er oprettet 1954, og samlingerne giver et levende indtryk af den fattigdom og nøjsomhed, der har præget vestjyske hedeegne. Særlig interessant er det at se samlingen af jyddepotter, der repræsenterer det nu uddøde håndværk, som prægede egnen mellem Ølgod og Varde, næsten som en industri. Ved fremstillingen brugtes blåler, der opgravedes om efteråret og henlå vinteren over for at skørnes. I marts foregik æltningen, i første omgang med bare fødder, derefter med hænderne. Formningen var næsten altid kvindearbejde. Pottepigens sad med et fast brædt foran sig og drejede leret rundt med den ene hånd, mens hun formede med den anden. Til hjælp ved finere udformning brugtes sten. Den færdigt formede »jydepotte«, der kunne være alle slags køkkentøj, vaser, legetøj osv., blev efter tørring skrabet og over-smurt med mergelvand og til sidst med en sten pudset blank på over-

fladen og eventuelt ornamenteret ved f.eks. at gnide med spiraler. Brændingen skete over glødende lyngtørv i en i jorden forsænket ste-novn, til sidst i et åbent ildsted, indesluttet af lyngtørv, så den mørke farve fra røgen blev bevaret.

Ølgod kirkes romanske del, apsis, kor og skib, er ved møntfund da-teret til 1100-årene. Udvendigt og indvendigt er den beklædt med granitkvadre, og den meget statelige kirke har mod øst sten med et mandshoved og en løve. Foran kirkens gamle alter i apsisbuen står et alterbord med en granitplade. Den har – med sin helgengrav – været anvendt i nogen tid som trappesten på Lindbjerggård. Altertavlen er

Bork havn ved Ringkjøbing Fjord. Sven Thoby fot.

fra 1596 med malerier fra 1900 af H. Agersnap. Døbefonten har fontehimmel i barokstil.

Landskaberne omkring denne ret hurtigt opvoksede stationsby er ikke uden en vis dramatik. Nord for Ølgod ligger det 64 m høje Bavnsbjerg, et af de højeste punkter på Ølgod-Varde bakkeøen og Vestjyllands næststørste bakkeø. Men også sydpå har man kunnet skimte »bjergland« i plantagerne ved bakkeøens rand.

Forbi Ølgod Ungdomsskole kører vi ad Herningvejen mod Hoven gennem Grønfelt. Gennem meget smuk natur med skiftende marker, levende hegn og plantager. Kort efter et hovedvejkryds ved den lavt liggende landsby Hoven drejer vi til højre ad Påbølvej og kommer til den store Påbøl Plantage, der i begyndelsen af århundredet blev anlagt af Hedeselskabet. På højre side har man et stykke inde i plantagen et tidligere søgt udsigtspunkt, Tirsbjerg Knap. På den 43 m høje top står en 4 m høj mindesten for plantefysiologen, professor Frederik Weiss, hvis studier over skov og hedejord fik stor betydning.

Plantager udjævner nu de på denne bakkeø ret voldsomme skrænter mod lavlandet. I begrebet »bakkeø«, som i øvrigt er skabt af Dalgas, ligger ikke et væsentligt højdedrag, men de udgør Danmarks ældste landskaber, de, der først blev fri af isen, men som siden af naturens overfladebehandling og ved erosion er blevet udjævnede.

I Påbøl Plantage står i et lille anlæg ved den senere konsejlspræsident J. C. Christensens fødehjem, en gård, der blev plantørbolig, en mindesten med bronzerelieffer for J. C. Christensen og hans hustru, rejst af Hoven sognefolk. På stenen står bl.a.: »Han stod som folkets talsmand på tinge og i kongens råd«.

Ad Påbøl-vejen kører vi efter plantagen forbi nu forlængst opdyrkede marker og gennem landsbyerne Krusbjerg med herregården Lindbjerg, en tidligere hovedgård, og Skovlund ud til landevejen Grindsted-Varde. Man kan her sætte kursen direkte mod næste mål, Hodde, eller tage en smuk oplevelse med ved at køre over Ansager. Vi skal først over Grindsted Å, der senere bliver til Varde Å, så over dens blå Ansager Å. I sognet er en del tilplantede flyvesandsarealer, og i byen blev 1910 lavet et anlæg med mindesten, en to meter høj sten med bronzerelief af E. M. Dalgas. Ansager kirke er en af de ret få, der er opført af jernal i forbindelse med kampesten. Som følge af hedesognets voksende befolkning, mere end en fordobling i dette år-

hundrede, er den beskedne middelalderkirke blevet for lille, så den i 1890 blev udvidet med et tværskib. kirken har pyramidespir med en trane i vindfløjen. Det var ejeren i 1748, A. C. Teilmann, der ønskede sit våbenmærke anbragt.

Et par kilometer nord for Ansager ligger et interessant naturområde, Kvie Sø, en hedesø uden afløb. Vanddybden er ringe, søbunden er småsten og afblæst sand. Omkring søen er klitpartier af flyvesand, og ved nordsiden er restaurant, Først efter at der var foretaget en videnskabelig fredning, blev søen kendt som bade-udflugtssted. Fra Ansager køres langs sydsiden af Varde Å og over åen til Hodde.

Hodde er i sig selv en charmerende lille landsby. Dens kirke har bag hvidtekalken ikke granitsten, men teglsten og gør kirken sig ikke særligt gældende ved sin alder, så gør skolebygningen det. Den er sammenbygget med kirkegårdsmuren, og det er et lille stråtækt hus fra 1700-årene. Det er fredet, og det har kun en enkelt, primitivt udstyret stue, der er blevet stående som skolestue med de gamle pulte og undervisningsmidler. Skolen er nu museum under Egnsmuseet i Ølgod. Landsbyen har også en smuk gammel krobygning.

Fra den banke, hvorpå Hodde kirke ligger, er der en ualmindelig skøn udsigt over slugter med engdrag og kratklædte skrænter. Man får lyst til at køre over engen og gennem lidt skov at følge vejen mod Letbæk Mølle for at trænge længere ind i idyllen – og bliver ikke skuffet. Over for Letbæk gamle vandmølle ligger på den anden side af vejen en helt vidunderlig skovsø. Egentlig en mølledam, men helt omgivet af skov. Men mølle-tiden er forbi. Her har også været restauration og lokaler for spejdere. Afløbet fra møllesøen risler som vandfald inde mellem træerne og venter på en fremtid.

Gennem Hodde skal vi til Nørholm. Det er et storslået gammelt herregårds- og vandmølleanlæg ved Varde Å. Herregården er opført på en holm i den brede ådal og ligger godt gemt i et skovparti med bl.a. mange store hvidtjørne langs landevejen og i øvrigt med velvoksne ege, bøge og asketræer. Den østdansk-prægede idyl om ådalen står i stærk kontrast til den urjyske natur på Nørholm Hede. Her blev i 1913 fredet 350 ha lynghede i et storladent landskab og siden er videnskabeligt studeret, hvilke ændringer, der er sket med lyngen.

Nørholm er Vestjyllands største og ældste slægtsgård. En epoke under slægten Lange endte tragisk 1628 med en ung piges henrettelse

for blodskam. Den næste ejer, rigsråd Iver Vind, byggede ny hovedbygning, men sidst i 1600-årene blev Nørholm ved tvangsauktion overtaget af St. Nielsen Ehrenfeld til Endrupholm og gik i arv til bl.a. Christen Hansen Teilmann, der blev optaget i adelsstanden, og hvis slægt fik stor betydning for Varde-egnen. 1776 opførtes ny hovedbygning på borgholmen. Hovedbygningen står i gulsten med sandstensudsmykning, og i forlængelse heraf byggedes lavere sidefløje i rødsten. Nørholm var blevet stamhus med arvefølge på spindesiden, og slægten fortsattes under navnene Rosenørn, Rosenørn-Teilmann og Rosenørn-Lehn.

Der er ikke adgang til herregården, men man kan ad en lille vej køre uden om bygningerne og parken til den store mølledam og gå det lille stykke til vandmøllen, en ret høj, stråttækt bindingsværksbygning fra sidste halvdel af 1700-årene. Den er fredet og restaureret. Møllen gik i stå, da vandet i Varde Å gennem en kanal blev ledet uden om møllen til en kunstig sø ved Karlsgårde elværk.

I skovhjørnet lidt sydvest for Nørholm, ved Lindingbro, løber Linding Å i en meget naturskøn og frodig ådal under Varde-vejen. Vi følger en vej til højre til Torstrup, hvis kirke har været gravkirke for flere af Nørholm-slægterne. Kirken ligger ensomt og virker næsten fæstningsagtig med sine meget kraftige mure og sit pyramidespir. Kirken har som noget usædvanligt på disse egne apsis, og den har udvendig trappe til tårnets klokkerum. Et freskomaleri på apsisvæggen fra 1950 er af Stefan Viggo Pedersen.

Fra Torstrup skal vi til landsbyen Sig, idet vi krydser Varde-vejen og åen. En smuk tur går over to bi-åer og langs Karlsgårde Sø til Skonager. Ved søen ligger et parkanlæg, som besøges af mange, »Tambours Have«. I Skonager er vi tæt ved landevejen, der forbi Gellerup Plantage fører os ind i Varde.

Vi skal en lille rundtur i denne by, hvis mange veje i forbindelse med åen var afgørende for dens tilblivelse. Allerede vikingerne anlagde her en borg for at sikre sejladserne og det vigtige overfartssted. Her er på grund af forskellige ulykker i tidens løb ret få gamle huse, men vi skal i det store Arnbjerg-anlæg se borgernes veneration for den by, der stod omkring 1800. Her genskabes – på langt sigt – en nøjagtig model i en tiendedels størrelse. Alt er omhyggeligt korrekt lige fra gadernes stenbro til de enkelte tagsten og husenes døre og vinduer.

Mellem Varde og Kongeåen

Fra Varde skal vi fra hovedvejen i byens sydlige udkant dreje skarpt til venstre mod Rovst. Vi skal ind i det gamle hedeland, som nu er opdyrket og bebygget med gårde og landsbyer, men hvor gravhøje stadig minder om lynghedens tid. Rovst er en lille, åben landsby på de næsten endeløse vidder mod nord og syd og en del udtørret moseland østpå mod Årre. Syd for Rovst ligger den store plantage Grimstrup Krat. Over de afvandede mosedrag når vi Årre, der er centrum i et mindre sogn og har bymæssig bebyggelse. Interesserede kan i kirken, der har tårn delvist af genanvendte kvadersten og med rundbue ind til skibet, se en usædvanlig døbefont. Den har i granit rundbuefriser og relieffer af fabeldyr, en fugl, en løve og et menneske.

Fra Rovst får man en køn lille tur gennem det 112 ha store Grimstrup Krat, en af Danmarks mest anselige egekratskove, en rest af tidligere vidtstrakte skovområder, og er så i Grimstrup, der har en interessant kirke. Syd- og norddør har hver sin højst ejendommelige tympanon, og også et romansk vindue i koret har overligger. Kor og skib har bjælkeloft, fløjaltertavlen fra ca. 1520 har lignende figurer som i Hemmet. Et pulpitur i skibets vestende har fint udførte malerier af Kristus, Maria og Johannes fra 1642.

Ad hovedvejen Kolding-Esbjerg skal vi om ad Endrup for at se den tidligere hovedgård Endrupholm. Af Koldingegnens mange herregårde samlede Frederik 2. i 1570'erne en mængde krongods ved at udkøbe stormændene, blandt dem Claus Skeel, der ved mageskifte fik tre gårde i Endrup, hvoraf han oprettede Endrupholm. I arverækken efter hans tid træffes flere af Nørholms ejere, således Ehrenfeld og Teilmann. Med en meget smuk hovedbygning opførtes i 1805 det tre-fløjede herresæde, der har en naturskøn beliggenhed i den brede Sneum ådal, men i senere tider har været cafeteria og møbelforretning. Herfra skal vi lidt tilbage ad hovedvejen og gennem Nykirke mod Bramminge.

Nord for Bramminge går hovedvejen mellem lave enge og over Holsted Å og ind mellem Brammingegård og Bramminge kirke. Stort mere by var der ikke, før jernbanen kom i 1872. Herregården har smukke og statelige rødstenslænger med hovedfløj fra 1775, og den har sin adelshistorie, før jorden i 1915 udstykkedes. Herregården er nu hotel. Et af de navne, der er knyttet til stedet, er Cai Lykke, der

blev dømt for majestætsfornærmelse mod Frederik 3.s dronning Sofie Amalie, men reddede sig ved flugt og omkring år 1700 blev begravet i tårnrummet i Bramminge kirke. Den ligger idyllisk i en lille lund. I stationsbydelen er 1915 bygget en ny kirke.

Fra Bramminge, der har vokset sig stor som handels- og industriby, navnlig fordi den er et vigtigt trafikknudepunkt, kommer vi ad hovedvej A11 gennem Sejstrup til Kongeåen ved Gredstedbro. Den har ført trafikken over Kongeåen lige siden, kong Valdemar på sit berømte ridt fra Skanderborg til dronning Dagmar i Ribe red over den.

Fra før vikingetiden er ved Gredstedbro fundet en spantbygget egetræsbåd, og siden har Kongeåen haft en særlig plads i historien. Det har i forbindelse med den yndefulde ådals natur givet Kongeåen en egen stemning. Ådalens natur skifter fra skrænter til engene her ved dens nedre løb – med frodig bevoksning ved åbredderne.

Vi følger ådalen et lille stykke vestpå fra Gredstedbro ad en sognevej til Vilslev ved åens nordbred. Landskabet er præget af store marskenge og levende hegn – men også af de siloer, der mange steder har givet landskaber en ny profil.

Den smukke, gamle marskby Vilslev har bevaret de fleste gårde samlet i byen. Men sognet har også, før det nu udvidede havdige langt ude i vest blev fuldført i 1915, flere gange været hærget af stormflod. I 1634 har vandet, som en tavle viser, stået mere end halvanden meter højt inde i kirken.

Den hvidkalkede, blytækte kirke er i særlig grad både smuk og interessant. Det er en tufstenskirke – man ser et stykke nøgen tufstensmur inde i våbenhuset –, og den har også på anden måde lighed med Ribe Domkirke. Den har apsis med rundbuefelter, som hviler på næsten frie tufstenssøjler med terningkapitæler og bjørnekloformede baser af granit, og også koret har rundbuefelter. Skibet er bygget lidt senere end koret, men også med arkitektonisk udsmykning og med to rundbuevinduer. Det gotiske tårn står ved skibets nordside og har pyramidetag. Indvendigt har kirken smukt træskærerarbejde og en døbefont med kæmpende krigere i granitrelief. Og den har smukke kalkmalerier fra romansk tid, fra ca. 1250. De fortæller levende bl.a. om indtoget i Jerusalem med diskuterende skriftkloge med spidshuer og unge mænd, der bevæbnet med håndøkser – som man ville have brugt i Danmark for at kappe grene – klatrer op efter palmegrene.

Fra Vilstrup skal vi nordpå til landevejen mod Esbjerg for at stoppe først i Store Darum – i et sogn langs Vesterhavet med den nordligste ende af den marskbræmme, der strækker sig gennem flere lande og er beskyttet af havdige. Forblæste hegn giver en smule læ til fladerne. På hjørnet af Teglbjergvej i Gammel Darum står en mindsten for folkemindeforskeren H. F. Feilberg, der var præst i Darum 1876-91. Kirken er dels af granitsten, dels af tufsten, og det nyere tårn har pyramidespir. Døbefonten har en særpræget fontehimmel fra 1632, en baldakin med figurer fra Kristi dåb. Den er anbragt i en arm, der udgår fra et dragehoved.

Vi krydser hovedvejen og kører mod Tjæreborg over Sneum Å. Indtil havdiget med sluseværk blev opført efter stormfloden i 1923, var her meget stort lakse- og ørredfiskeri. Åen blev reguleret 1958. Landskabet er ganske fladt, indtil vi når Tjæreborg. Gennem sognepræst Ejilif Krogager og hans gigantiske indsats for rejselivet er landsbynavnet blevet verdenskendt. I 1935 arrangerede sognepræsten sammen med en lærer en busrejse til Spanien for folk i sognet. Den gav underskud. Men det var begyndelsen. Og Tjæreborg-præsten var meget afholdt i sit sogn, samtidig med at hans navn blev videre kendt end noget andet i dansk præstehistorie.

Kirken ligger midt i byen, en smuk og anselig romansk bygning med højt blytag over granitkvadre og på nordsiden tufsten med lisen og rundbuefriser. Flere oprindelige vinduer er bevaret. Altertavlen er et pragtværk i bruskarok fra 1655. En tidligere fløjaltertavle med figurer som i flere andre sydvestjyske kirker ses på skibets nordvæg. Skibet har bræddeloft med felter med apostelmalerier fra omkring 1600, i korets loft har Ingolf Røjbæk i 1955 malet evangelist-symbolerne.

Fra Tjæreborg køres gennem Solbjerg Plantage, hvor trækroneerne næsten når sammen over vejen som i en østdansk skovidyl, og i et landevejskryds videre til hvor fem hovedveje mødes i næsten samme kryds ved Kors Kroen. Flere af de mange gravhøje på egnen er enkeltmandsgrave. Af nyere dato er motorbanen ved Kors Kroen.

Fra dette knudepunkt tager vi hovedvejen til Esbjerg gennem Skast. Gennem et ret højt liggende bølget terræn på Esbjerg Bakke og med udsigter til Esbjerg og Fanø.

Fanø og Ho Bugt

Esbjerg opleves mest imponerende fra øverste dæk undervejs med færgen fra Esbjerg til Fanø. En storslået facade vender Esbjerg mod Vesterhavet i en udstrækning på 7-8 km med fiskerihavn, containerhavn, trafikhavn, lystbådchavn, skibsbyggeri og meget mere – med den unge bys ældre bydele bagved.

Og fra færgen, der hidtil har besejret alle broplaner, får man et spændende indtryk af Fanø. Esbjergs turistområde i internationalt plan. Et badested med berømmelse fra turismens unge dage, nu med mindre behov for reklame end for restriktioner, før naturen og det kulturelle særpræg er til dels slidt ned.

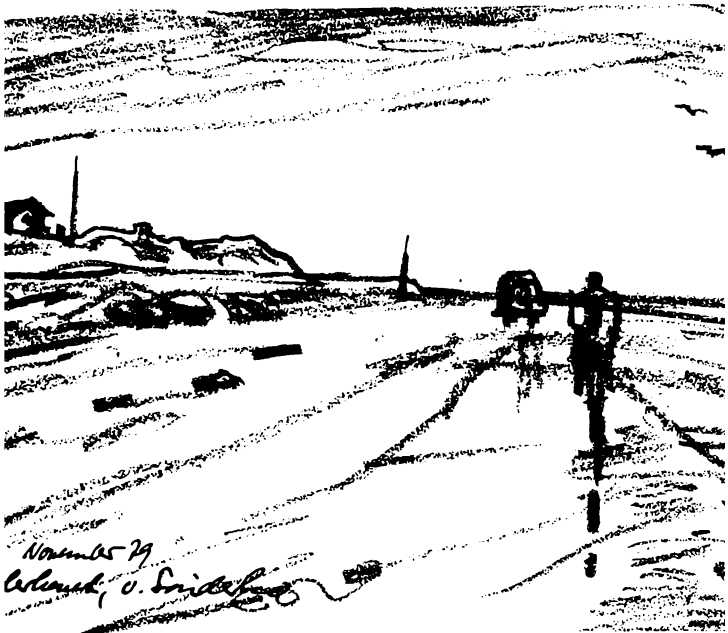
Der er kun godt 1 km mellem Esbjerg og Fanøs nordspids, men sejlturen er noget længere, idet man i tilgift får en omvej på grund af for lav vandstand i den lige linje. Man går – eller kører – i land i nordby, en frisk og livlig by med mange af de kønne, gamle Fanø-huse, lave, solvendte og med stråtag, presset tæt sammen af de naturgivne forhold. Et krydstogt rundt i de små kringlede gader og veje viser dog yderdistrikter med store villahaver og også et større nyt anlæg, Søfartsskolen i nordvest, uden for den gamle bykernes charme. I den tidligere Skibsrederforenings-bygning er nu museum. Sydligt i byen ligger Nordby kirke, der er ejendommelig og seværdig i al sin enkelhed. Den er fra 1786 og består af et stort, tværvendt langhus med fladt loft og som i rokokko-kirker med alterparti på sydvæggen. Bygningen har nyere kobbertækket lanternespir og flere små tilbygninger. Døbefonten er en af landets i alt 13 malmfonte, der dukkede op midt i 1400-årene. Den har et mylder af figurer. Ikke mindre end otte kirkeskibe markerer, at det er en gammel søfartsby.

En vej fører til Fanø Bad. Den går mellem klitter med græs eller lyng og med sommerhuse. Vi kommer til den klassiske badestrand, Fanø Vesterhavsbad, hvor et eksklusivt internationalt turistpublikum i 1830'erne vakte megen opmærksomhed ved at vove sig ud i bølgerne. I 1879 byggedes en lille badeanstalt, og der blev anlagt vej, men så stiftedes i 1890 i Hamborg A/S Fanø Nordsøbad, der opførte Kurhotellet, Hotel Kongen af Danmark og Strandhotellet. Fra 1904 brugtes det mere dansklingende »Fanø Vesterhavsbad«. Udover de gamle hoteller er der kommet nye med Hotel Vesterhavet yderst ved stranden – med små lejligheder og kursusejendom – som stærkt domi-

nerende. Bilturismen gav hele Fanø en kolossal sommerinvasion – med langt over 2.000 sommerhuse foruden helårshuse.

Den brede, hvide og faste sandstrand uden for klitterne er ikke alene den bedst mulige badestrand, om man kan finde en plads mellem bilerne i højsæsonen, den er også en fortrinlig bilvej. I 1924 satte Sir Malcolm her verdensrekord med 240 km i timen. Nu er hastighedsgrænsen 40 km. Man skal bare ikke glemme tidevandet.

Ad denne herlige bilvej er der 13 km til Sønderho. Man kommer først forbi Rindby Strand. Det har længe været Fanøs myretue med telte, skure og huse, nu er det et vældigt sommerhusområde med veje på kryds og tværs inde bag klitterne, som her er ved at være godt nedslidte. Vi kommer også forbi stolte og fredede havklitter, forbi krigstidens bunkers og havets affaldspladser – alt sammen til akkompagnement af havet og under en himmel, der er helt anderledes ren og klar end over Østdanmark.

Vesterhavet ved Sønderho i Haakon Hesselagers streg. November 1979.

Og så er pludselig den festlige vej forbi. Foran afspærring til en flyveplads svinger den ind til Sønderho. Først skal vi forbi en stor feriekoloni for Odense kommune og nogle sommerhuse.

Så er vi i Sønderho, vel Danmarks mest særprægede by-idyl. Beskyttet mod havet af klitter eller diger ligger de pyntelige, stråttækte huse tæt sammen, alle med tagrygningen øst-vest, og så at sige alle ved både en vej og en af de mange småstier, der går på kryds og tværs – og med en lille have med stakit eller tangdige med bukketorn. Et halvt hundrede af husene er fredet. Sejlskibstiden var Sønderhos – som hele Fanøs – glanstid, og byens præg er ikke ændret væsentligt. Sommergæster har købt eller lejet de huse, der er blevet tomme, der er kun ca. 350 fastboende. Men alt, også alkover og hollandske kakler osv. inden døre, søges bevaret. Kroen er en af de ældste og mest karakteristiske bygninger. Ved den går man over diget til lystbådehavnen og øens sydspids, »Hønen«, hvor Vesterhavets klitrækker mødes med Vadehavets rørsumpe, strandenge og marsk.

Vi kører lidt rundt i de smalle gader og gyder med åbne pladser, hvor der tidligere har været bybrønde, og kommer nord for byen til dens vartegn, en meget dekorativ vindmølle. Den ligger over for den beskedne kirkebygning fra 1782 af røde mursten og skifertag. På kirkegården står et søfartsmonument, en Fanø-kone, der fra en klittop spejder over havet, og mere end 500 navne på dem, der siden 1872 er omkommet på havet.

Ad øens hovedvej, der forbinder de to ellers på mange måder adskilte samfund i Sønderho og Nordby, har man på vejens venstre side den 1.225 ha store Fanø Klitplantage med Havside Bjerges høje klitter.

Mod øst går vi i en yndefuld løvskov, Kirkeskoven, fra en P-plads ad en sti til den eneste helt bevarede af Fanøs fuglekøjer. Landskabet ligger nær »Albuc« eller Albo Bugt, et stort vand- og engområde, et fuglereservat med meget stort fugleliv, bl.a. edderfugle i tusindvis.

Fuglekøjerne, som man har anvendt på Fanø siden 1866, er fra 1931 forbudt. Kun Sønderho fuglekøje er stadig i brug, idet Vildtbiologisk Station her ringmærker andefuglene. Princippet er, at der i en lille sø mellem træerne holdes tæmmede, fødrede vildænder, som tiltrækker andre ænder, som lokkes ind i en sluse, hvor der bag opstillede kulisser er folk til at tage dem – og udbyttet kunne være på adskil-

lige tusinde på et år. Tæmmede og stækkede vildænder kunne efter et år fortsætte deres frie liv. Det er den eneste fuglekøje i Danmark. En lidt nordligere, Nordby fuglekøje, er nedlagt, men søen bruges til andeopdræt af jagtforeningen.

Fra P-pladsen køres over ren lynghede, Sandflod Hede, og gennem plantagen til venstre ind i et smukt og farverigt landskab med sø, sand, lyng og fyrrekrat til P-plads ved Pælebjerg med udsigt over storslåede klitformationer og over næsten hele Fanø.

Vejen til Nordby går gennem Rindby med vejskilt til Rindby Strand. Her begyndte i 1930'erne et sommerhusbyggeri i den billige og planløse stil, siden er det blevet sommerhusområde i stort format.

Fra Nordby går turen med færgen tilbage til Esbjerg. Og det er næsten symbolsk, at man ikke betaler for at forlade øen. Dens faste beboere kæmper for at bevare dens identitet.

Fra Esbjerg Havn køres mod Hjerting til det store Saltvandsakvarium udfor Grådyb, til Fiskernes Mindelund med den i 1949 indviede

Natursceneri fra Pælebjerg på Fanø. Sven Thoby fot.

mur med henved 500 navne på omkomne fiskere og til Gravlunden, en mindelund for bl.a. 278 allierede flyvere, der under 2. verdenskrig blev skudt ned over vestkysten. Der fortsættes langs kysten med megen nybebyggelse til Esbjerg forstad Hjerting.

Fra Hjerting køres mod Sjelborg, ved vejskilt mod Marbæk, og man har den dejligste udsigt over Ho Bugt til øen Langli og til Skallingen. I plantagen viser et skilt vej til jernalderlandsbyen.

Lynghede finder vi i overraskende udstrækning, når vi i det meget naturskønne, bakkede landskab ad Plantagevej, en ret god grusvej, fortsætter – forbi bl.a. en sø og en mindsten for E. M. Hansen, der tilplantede heden.

I Myrthue er vi ude ved Varde Fjords meget brede udløb, men også her er en jernaldertomt, man må se. Den ligger umiddelbart ved vejen og en tavle beskriver landsbyen.

Når vi fra Myrthue lidt mod øst er ude på hovedvej, køres til venstre, vejskilt Billum. Landskabet virker med en egen vælde – med den meget brede å, de umådelige enge, den vide udsigt over Ho Bugt og det store himmelhælv over fladerne. Vejen går ved Tarphage over Varde Å, der er landets sidste tidevandså, idet der ikke er nogen sluserregulering.

Ved Tarphage kan man mindes Henrik Pontoppidans roman »Lykke-Per«, der bl.a. handler om et projekt til en storhavn ved Tarphage i stedet for ved Esbjerg.

Fra nye synsvinkler og højere oppe fra får vi udsigten over åudløbet og Ho Bugts kystlandskaber, når vi fra landsbyen Tarp tager sidevejen gennem Kjelst. Vejen går langs kysten gennem det inderste af Ho Bugt til Oksbøl på den gamle kystlinie.

Vi skal gennem Oksbøl til kirken, der hedder Ål Kirke og er berømt for sine romanske kalkmalerier fra før år 1250, navnlig en kampscene mellem ryttere som de så ud på kunstnerens, dvs. Valdemar Sejrs tid. Ved landevejen i nærheden af kirken findes en meget stor, smukt anlagt flygtningekirkegård fra krigens tid.

Fra Oksbøl, der i øvrigt ligger i et område, der er et af landets store urfugle-lokaliteter, skal vi gennem den store Bordrup Plantage sydpå mod Ho ad Blåvandsvejen. I denne plantage lykkedes det for første gang at få nåletræer til at vokse i rent sand. Et udsigtspunkt, Ulslo, 32 m højt, ligger lidt til højre med afmærket sti. Bordrup Plantage fort-

Rekonstrueret hustomt i jernalderlandsbyen i Marbæk Plantage.
Lars-Kristian Crone fot.

sættes i Oksbøl Plantage. Her ligger tomten efter Danmarks sidste kirke med stråtag, nedrevet 1891. Den lyngklædte kirkegård er fredet. Den ligger nær vejgaflen Blåvand-Ho.

Ho er landskendt for de store fåremarkeder, der endnu er en årlig begivenhed i august, når får og uld fra Skallingen skal sælges. På markedet er fårene dog ikke mere så dominerende som tidligere. Ho er en køn lille landsby, en grænseby, hvor det gamle land mødes med Skallingen.

Hvor en vej går mod vest til Blåvand, fortsættes lige ud gennem Ho Klitplantage, den yngste i området, anlagt 1920-40. I den sydlige del af plantagen lå den jyske vestkysts vigtigste fiskerleje, Sønderside, indtil en stormflod 1634 udslettede det. Plantagens sydgrænse går på den gamle kystlinie. Og så står man ved »verdens ende«. »Eventyrets land« er denne halvø mellem Vesterhavet og Ho Bugt poetisk blevet kaldt. Det er titlen på en roman fra 1865 af Thomas Lange – med smukke naturskildringer i romantisk fortælleform. Han skænkede dermed hele Vardes opland i vest et turist-slogan. Bogens undertitel

er »Et billede af livet og naturen ved Blåvandshuk«. Hovedpersonen ser, da det bliver lyst, fra et vrage, strandet på Horns Rev, Blåvandshuk og udbryder: »Eventyrets Land! Så skulle jeg dog endnu engang se dig!«

Skallingen er i sin væsentlige udstrækning dannet efter 1634, men stadigt ændret. Halvøen er på 2.300 ha klitter, eng og marsk. En enkeltsporet betonvej, i sin tid anlagt af tyskerne, fører ud over denne øde flade af en helt overvældende storhed – og ensomhed. Langt borte i vest har den høje og vildsomme klitter, i sydøst alle overgange af eng og marsk og nydannelser af land ved Vadehavskysten. Store dele overskylles og langt ind over engene er småsøer og et net af render, hvor vandet kan løbe tilbage. Langs vejen ses grupper af græssende kreaturer, der navnlig samler sig ved vandingsstedet ved »Hyrdens Hus«. Han skal især holde øje med at fårene, der græsser nær Vadehavet, ikke overraskes af en vandstigning, der kan omringe dem på små »øer«. Passer man på at lukke hegn efter sig og har vænnet sig til at holde øje med vigepladser og vandhuller, kan man køre videre og til fods opleve de yderste klitter ved Grådyb med rester af forlængst sunkne skibe. Fyret på den yderste spids er automatisk. Hjemturen går ad samme vej – med udsigt til Esbjerg som en luftspejling og med tid til at se nogle af de mange fugle, der holder til på Skallingen. Staten købte i 1977 af Skallingens lodsejere 1.000 ha for at beskytte og rekreativt udnytte naturværdierne.

Vejen fra Ho til Blåvand går gennem sydenden af et klitlandskab, der strækker sig op til Nymindegab. Krogsande-Boldbjerg-området er fredet for at bevare det mod bebyggelse og beplantning.

Gennem Oksby sommerhusby og resterne af tyskernes største befæstningsanlæg i Jylland under krigen, når vi Danmarks vestligste punkt, Blåvands Huk, og her er det navnlig en oplevelse at se egnen og det 40 km lange Horns Rev fra det 39 m høje fyr. Det er fra 1900 og dets lys kan ses 50 km borte på havet. Her ligger radiostation, nogle enkelte gårde og efterhånden mange sommerhuse. Både den fine badestrand og saltvandsfiskeri trækker turister til.

Oksbøl Skyde- og øvelsesområde på godt 6.000 ha klitland med en del plantage, Kallesmærsk Hede, kan man, når der ikke er advaret mod skydeaktivitet, køre igennem til Vejers, hvor vi kører til Vejers Strand. Man kommer ud i vældigt klitområde med hoteller, pensio-

Fra Skallingens store parkeringsplads. Badegæsterne har slidt deres tydelige spor gennem klitten på deres vej til den forjættede strand. S. Tougaard fot.

nater, sommerhuse, campingplads og butikker med dominerende reklamer, et moderne turistcenter, der har afløst fiskerboder og de efter første verdenskrig byggede strandhoteller. Vi skal tilbage til vejkrydset og videre nordpå. Fra den højtliggende vej på den gamle kystrand fra bronzealdertiden ser vi ned over lyngstrækninger og den som rasteplass for trækfugle fredede Grærup Sø, hvortil ikke er adgang. Fra Børsmose går vej 3 km ud over åben slette til sommerhuse og en enkelt rødstensgård.

Filsø – Tipperne – Holmsland Klit – Ringkjøbing

Ved Kærgård Plantage standser vi på en P-plads lige efter Kærgård. Der er afmærket spadsreruter i plantagen, og først og fremmest skal

man se Løvklitten. Her vokser ældgamle egetræer på en skovbund, der er dækket af flere meter flyvesand, så kun trækronernes krogede grene når over sandet. Forsøg med agern herfra har vist, at egetræerne i denne rest af oldtids og middelalders egeskove ved vestkysten var af en sort med særligt slanke og høje stammer, godt egnede til skibsbyggeri og til huse. Rovdrift og eksport til Holland og Tyskland åbnede for sandflugten, der lagde landsbyer øde og skabte »Trolde skoven«. Og en meget smuk og afvekslende ny skovbund.

Kort efter er vi ved Filsø Avlsgård ved en helt anden natur. Endnu i 1848 lå her Danmarks største sø. Den dækkede 28 km², og for omkring 4.000 år siden stod den i forbindelse med havet. Klitterne spærrede efterhånden for forbindelsen, og dynd gjorde fladen til frugtbar agerjord. En sø på 9 km² er dog tilbage og er sammen med sine nærmeste omgivelser fredet af hensyn til det rige fugleliv, der navnlig har været. Vi kører frem til et vejkryds og til venstre til Henne Strand gennem et næsten chokerende landskab, hvor Henne Mølleå lidt syd for vejen løber mellem stadigt højere lyngklædte klitrækker, der først kan minde om gravhøje, men som vokser, når vi nærmer os stranden, til rekordhøje vesterhavsklitter. Men bortset fra nogle klitter, der er skånet mod bebyggelse, er naturen så også godt camoufleret af alt, hvad der hører til et dansk-tysk feriecenter med en eventyrlig badestrand og dens biler. I mørkerøde sten er opført et nyt storhotel.

Når vi er tilbage ved vejkrydset, fortsættes til Henne kirke, der navnlig er kendt for sin meget smukke træskulptur fra katolsk tid af Maria med barnet i gylden stråleglans på en sidealtertavle fra 1500-årene og for anden gammel kirkekunst. Lidt efter kirken stopper vi på en P-plads på den 22 m høje Kløvebakke på højderanden mod Filsøområdet. Herfra er en overvældende udsigt over den bevarede sø og den tørlagte flade med dens omgivelser.

Vi skal tilbage omtrent til kirken og nu nordpå forbi flere gravhøje til Blåbjerg Plantage. Vi kører ved vejskilt ind ad en skovvej, der er åben for bilkørsel. Den bugter sig ret stejlt op til en P-plads på toppen. Nogle få trin fører herfra op til et udsigtsplateau med forklarende kort. Og med mindsten for klitinspektør de Thygeson.

I sin tid lå her i den nu 3.200 ha store statsejede plantage en bakke med gravhøje. Sandflugten lagde sig op over den. I sin beskrivelse af Blåbjerg skrev Blicher om »det gule sandhav med dets ubevægelige

bølger«. De øverste 17 m af det 64 m høje Blåbjerg er sand, og det ligger åbent hist og her i plantagen. Beplantningen skete for omkring 100 år siden.

Udsigten er helt fantastisk. Over marker og plantager i øst, mod nord blinker Ringkjøbing Fjord, tæt på har man plantagen og havet.

Fra Blåbjerg kører vi ad skovvej til Lønnestak og Lønne ved Nymindegab-vejen. Ved vejskilt Gabsandet drejer vi ind i plantagen mod »Gammelgab«. Og her oplever man om noget sted »eventyrets land«. I hvert fald på en dag uden for sæsonen. Her mødes klitbakker, som man kører op og nedad, lyngsletter, fyrrekrat og afvekslende vegetation med strandvolde og det gule sand i »Gammelgab«s fugtige bund og høje klitrækker yderst mod havet. Endnu længere mod syd havde Ringkjøbing Fjord flyttet sit afløb, 15 km fra fjorden, før man fandt den endelige løsning ved Hvide Sande.

Her er P-plads, og man kan langs »Gabets« yderside køre eller gå videre nordpå til P-pladser og udsigter, til for længst forladte fiskerboder, hvor man holdt til i sæsonen, og til spredte sommerhuse og eventuelt til Nymindegab. En gammel klitgård og et nyt cafeteria fuldender alsidigheden.

Ad samme vej kører vi lidt tilbage i Nymindegab Plantage, så til venstre ad Sdr. Klitvej, krydser hovedvejen og fortsætter til Vesterlund og Tipperne.

Landskabet her er gamle klitter, spredte fyrrebevoksninger, lyng og eng og spredte huse. man passerer Vesterlund Kro og en campingplads og er så ude på Tipperhalvøen mellem Nymindestrøm og Falen Dyb i Ringkjøbing Fjord. Over engfladerne hæver sig som bjergpartier Store Mjøl og Bjålum Klit. Der er jagthytter ved Bjålum og en sti, der fører op til udsigten fra den grågrønne havklit. En lige vej går ud over Værnengene med deres græssende kreaturer. Der er noget betagende storslået over de endeløse vidder uden faste grænser mellem land og hav. Det gamle Tipperland var en livsbetingelse for egnens folk, der her havde græsningsarealer og forsynedes med hø. Da Ringkjøbing Fjord flyttede sit udløb og i tiden 1650-1800 forlængede Holmsland Klit – som altid er i bevægelse – sydpå, ændrede sandflugt og marskdannelser halvøen. Turen ud over Værnengene med deres græssende kreaturer går ad en snorlige vej, der standser ved hegnet og bommen til det 450 ha store videnskabelige reservat med

sjældnen plantevækst og et umådelig rigt fugleliv. Der er udsigtstårn for ornitologer. Andre kan med særlig tilladelse færdes her i juni-juli.

Ad samme vej skal man tilbage til hovedvejen og er lidt efter i Nymindegab. Her er hjemmeværnsskole og ret stor bydannelse med kro på det højeste sted ved vejen. Men noget »gab« ser man ikke mere. Her var udløb endnu omkring 1800 med overfart i småbåde til Holmsland Klit, der dengang rakte langt forbi. Nu fortsætter den gode bilvej de 35 km ad klitten til Søndervig.

Den lange klittange, som giver en enestående naturoplevelse, varierer i bredde fra godt 1 til 2,5 km. Langs Vesterhavet strækker sig havklitter i indtil tyve meters højde, i læ af dem og uden, at man kan se havet, går vejen med enge, frugtbar fjordbred og enkelte steder klitter.

Den første klitgård, man ser, er den store og meget smukke Bjerregård med mørkerøde mursten og hvide vinduesrammer under stråtaget og med gamle navneplader fra strandede skibe til pynt og karakterisering. Det er en strandfogedgård fra 1796. Når klitgårdene blev bygget så store, var det for, at de i givet fald kunne huse skibbrudne – og dem har der været mange af i Klittens historie. På højre side har man endnu et stykke efter Bjerregård den 15 km lange Nymindestrøm og Tipperne.

Det vilde og vældige ved naturen her mærkes ikke så meget i sommertidens store trafik, og efter at det ene sommerhusområde efter det andet er skudt op mellem klitterne, og småveje går ind til dem – men gerne private.

Når man er forbi Tippeternes nordkant, kører man i Skodbjergerne gennem et særlig kønt område med høje klitter på begge sider af vejen. Her er P-plads, som er værd at benytte, også strækningen videre til Havrvig hører til de smukkeste. Mellem Sønder- og Nørre Havrvig ligger meget ensomt helt ude ved fjorden en kirke, bygget 1869, ved en lille havn. Ved landsbyen Årgab er klitten smallest. Den er også smal i Hvide Sande lidt derefter, men her er pladsen rigt udnyttet.

I Hvide Sande kunne i 1931 åbnes den kanal, der sammen med et sluseanlæg regulerer vandstanden i fjorden, og dermed skabtes en løsning på det gamle udløbsproblem. Man havde her i 1909-10 gravet en 900 m lang kanal, 25 m bred og 2 m dyb. En stormflod i 1911 udvidede den til 250 m i bredden og en dybde på 10 m. Den kunne

ikke sikres, og 1915 lykkedes det at stoppe den, og udløbet rykkedes sydpå. Fra 1932 kom fiskere fra Holmsland og Husby Klit og slog sig ned i Hvide Sande; her byggedes bådehavn og dækmole mod kanalen og senere dækmole til beskyttelse af den store fiskerflåde mod havet. Hvide Sande er, takket være også den gode bilvej og et stort sommerhusopland, blevet en stor og livlig by, hvor fiskeriet kombineres med industrivirksomhed og handel, og hvor der også for turisten er et spændende liv på og omkring havnen med bl.a. auktionshal. I 1952 fik Hvide Sande en stor kirkebygning af gule mursten.

Det bymæssige præg fortsætter i Sdr. Lyngvig med klitten Dæmonsbjerg, 24 m høj, og klitgården Draggård.

Vi kommer så til et fredet område ved Nr. Lyngvig Fyr. Her er et stort og meget smukt klitområde, der tidligt fik turistbesøg, selv om det var besværligt at komme hertil. Fra 1890 og indtil 1940'erne er der gået færge hertil fra Ringkjøbing. Den anløb også Hvide Sande og Nymindegab. I 1910 blev ruten overtaget af hjuldamperen »Prins

Fiskerihavnen i Hvide Sande. Sven Thoby fot.

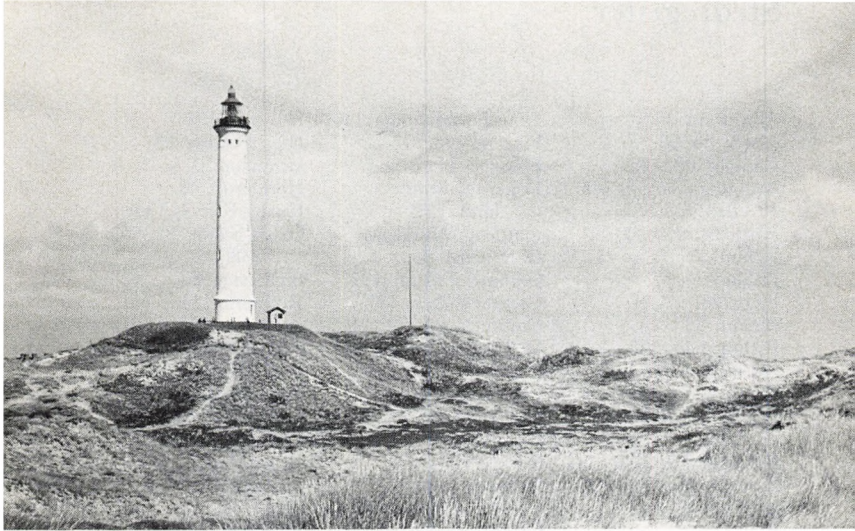
Hamlet« med plads til 350 passagerer. En offentlig vej går til fyret, hvor man både fra fyrbakken, men navnlig oppe fra fyret ser over det vældige klitland, der her når helt ud til fjorden. Skønne gamle gårde ligger ved vejen. Et minimuseum orienterer om, hvad man ser af fugle m.m. og her er betydelige lyngstrækninger.

Klegod er en blandet bebyggelse af gårde mod fjorden og feriebyer. Og så slutter vejen over tangen med en lille bøjning mod vest ind til Søndervig, et udpræget feriecenter med alt hvad dertil hører, umiddelbart ud til den fine badestrand, hvor bølgerne dog også kan slå hårdt mod klitranden. Nyt er Søndervig Vesterhavsbad og sommerhus- og byområder nordpå ved vejen til Husby Klit.

Fra Søndervig til Ringkjøbing er der 9 km og for trænedede fodgængere er der en smuk sti langs fjorden. Vi kører ad hovedvejen, indtil vi ved vejskilt Kloster kører lidt op i Holmsland og får et indtryk af landskabet inden for strandvoldene. Byen og kirken hedder Nysogn. Kirken, der ligger på en stor parkagtig kirkegård, er fra 1200-årene og i flere henseender særpræget. Den synes at have haft nederlandske forbilleder, og der er i 1956 ofret en større istandsættelse. Murene har rig arkitektonisk udsmykning, og tidligt er tilbygget korsarmkapeller. Et krucifiks fra 1598 står på alterbordets marmorplade med korgavlens tredelte, spidsbuede vinduer som baggrund.

Fra Kloster krydses hovedvejen, et blå skilt viser grusvejen Gammelsogns Kirkevej. Kirken her er en særlig oplevelse. Med en male-risk gammel skole som eneste nabo ligger den ensomt helt ude i fjordkanten. Før kirkerne på Holmsland Klit blev bygget, kom klitboerne her til Gammelsogns Kirke i deres både over fjorden, om vinteren i kaner. Gammelt kampestdige og græs omgiver kirkegården. Den romanske kirkebygning er af granitkvadre og har spor af kalkmale-rier. Men det er beliggenheden ved fjordens vand og græsvold og blomstereng, der gør stærkest indtryk.

Ad N. J. Fjords Vej kører vi til højre gennem Ringkjøbing. Den gamle by, der, før de mange spredte supermarkeder kom langs kysten, var sommerhusfolkets indkøbsby. Man skal efter en bytur i den hyggelige og dog vesterhavsprægede rødstensby gøre en afstikker langs fjorden til Velling. Vi tager hovedvej A15, den lige linie igennem Jylland, men drejer til venstre mod Ølstrup og kører gennem højt liggende fabriksområde fra bakkeland ned til Ølstrup, til hvis

Nørre Lyngvig Fyr. Sven Thoby fot.

kirke Emil Nolde i 1904 har malet altertavlens billede af Kristus i Emaus, og herfra mod øst gennem frodige egne til hovedvejen Skjern-Holstebro. Lidt nord for landsbyen Brejning går en lille vej ind til Brejninggård.

Det er en herregård, hvis facade har udsmykning i terrakotta, i sin art enestående i Danmark. Lignende udsmykning kendes fra slotte i Slesvig-Holsten og Mecklenburg – fra Statius von Dürens værksted i Lübeck. Brejninggårds bygherre var adelsmanden Hans Lange, der sammen med Christian 3.s børn var uddannet i europæiske lærdomscentre. Han kom i kongens tjeneste og blev gift med Johanne Skram.

Af gårdens fire fløje inden for voldgraven er kun de to oprindelige, fra 1500-årene. Efter at herregården var blevet efterskole, opførtes i 1942 vestfløjen og 1958 sydfløjen.

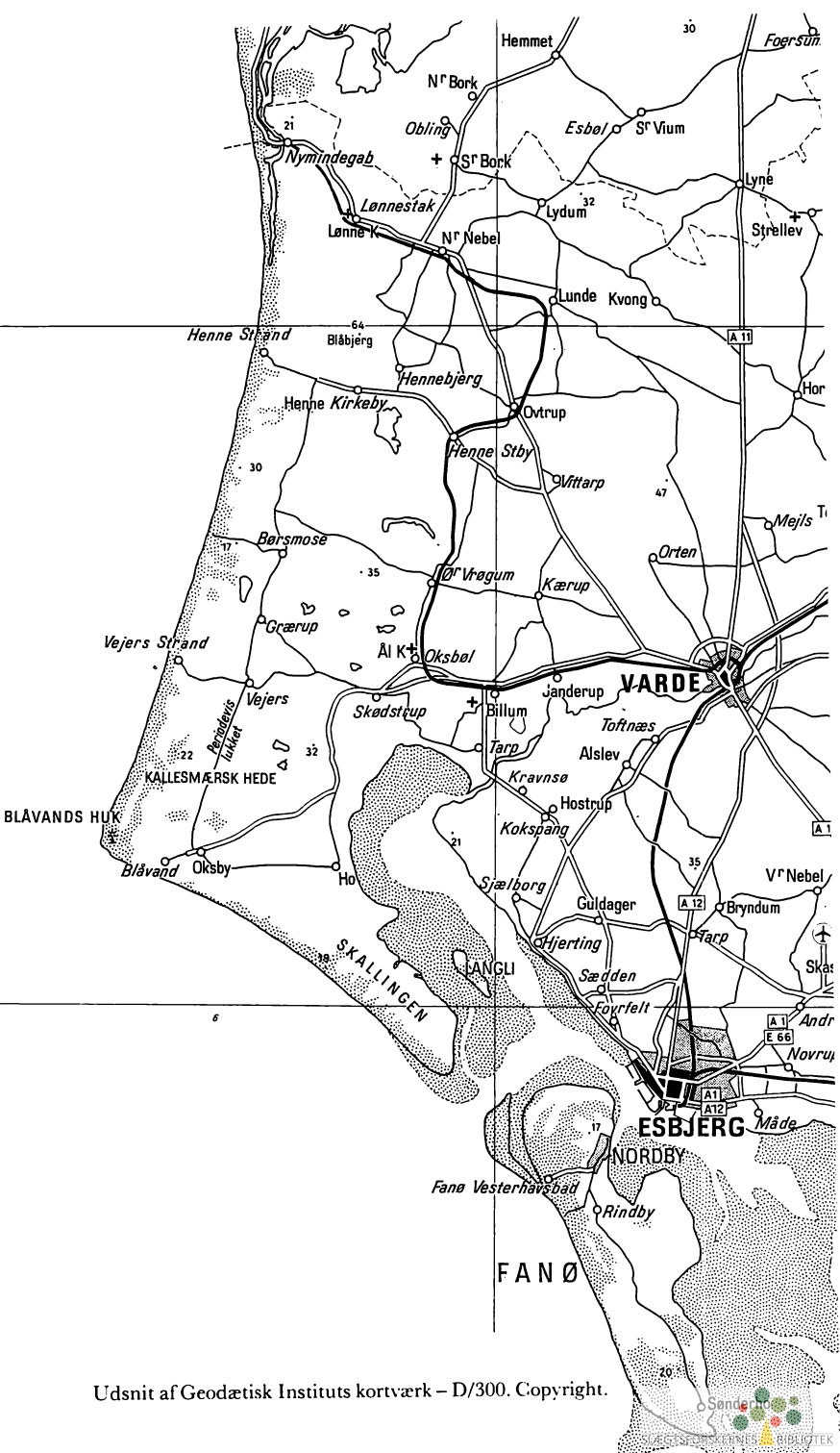
Adgangen til gården over voldgraven har oprindeligt været fra syd-siden. Man ser her en stensætning, hvor broen har været.

Fra Brejning køres mod syd til hovedvejkrydset ved Brejning Kro lidt vest for Videbæk. Man er her på hovedvej A15, hvor turen begyndte.

Stedregister

- Albo Bugt 130
Alslev 56, 60
Ansager 62, 122
Arnbjerganlægget 100 ff, 126
Barde Storhøj 31
Billum 57, 63
Billund 4
Bjerg 33f
Bjålum 137
Bjålum Klit 137
Blåbjerg 3, 10f
Blåbjerg Plantage 136f
Blåvand 3, 6, 19, 22, 133
Blåvandshuk 3, 6f, 134
Bordrup Plantage 132
Bork havn 121
Borre 31
Borris 117
Borris Hede 118
Borris Sønderland 118
Bramminge 47, 49, 125f
Brejning 29, 141
Brejning Kro 31, 141
Brunbjerg 114
Brøndum 52, 57
Bundsæk Mølle 109, 112
Bøllund 27
Børsmose 135
Bøvling Klit 7
Containerhavnen 90
Dejbjerg 114f
Dejbjerg Hede 113
Dejbjerg Plantage 106, 109, 113
Dejbjerg Præstemose 36f, 106
Dæmonsbjerg 139
Endrupholm 125
Esbjerg 6, 8, 16, 21f, 39, 42f, 45, 47, 49f, 66, 84ff, 128
Falen Dyb 137
Falen Å 120
Fanø 6ff, 19, 24, 26, 44, 49, 67, 70f, 75ff, 128ff
Fanø Klitplantage 130
Filsø 7, 27
Fiskbæk 111
Fiskernes Mindelund 131f
Fjaltring Strand 45
Gammelby 39
Gammel Darum 127
Gammeligab 7, 137
Gammelsogn 54f, 140
Gellerup Plantage 30, 124
Gravlunden 132
Gredstedbro 126
Grene Sande 4
Grene Å 4
Grimstrup 56, 125
Grimstrup Krat 125
Grindsted 5, 47
Grindsted Å 4, 122
Grærup 6
Grærup Sø 135
Grønbjerg 39
Grøntoft 34
Grådyb 7, 131, 134
Hanning 112
Hardsyssel 41
Havside Bjerge 130
Hee 57
Hejnsvig Bakkeø 4
Hellig Kors Kirke 113
Hemmet 56
Henne 10, 53, 56, 136
Henne Strand 7, 136
Herredsbjerget 34
Hjedding 48, 120
Hjerting 18, 20, 42f, 84, 102, 132
Hjortemose 27
Ho 53, 58, 102, 133
Ho Bugt 6f, 37, 132
Hodde 34, 123
Ho Klitplantage 133
Holme Å 4
Holmsland Klit 7, 20ff, 34f, 60, 74, 94, 107, 113, 137ff
Holsted Å 4
Horneland 39
Horns Rev 7f, 94, 134
Hover 54, 56
Hover Gårde 33
Hovstrup 10
Hunderup 58
Husby Klit 7, 139f
Hvide Sande 22, 96, 138f
Hyllerslev 66
Højmark 144
Janderup 56f, 63, 65
Kallesmærsk Hede 134
Kirkeskoven 130
Kjellerbakken 114
Klegod 34, 94, 140
Kongeåen 4, 42, 126
Kong Hans' hul 41, 106
Korskroen 127
Krusbjerg 122
Kvie Sø 123
Kærgård Plantage 7, 11, 135f
Kærup 65
Kølhusvej 39
Laksetrappen 108
Langli 6, 8, 10, 132
Langsiggård 30
Lem Sydsogn 114
Letbæk Mølle 123
Lindbjerg 122
Lindingbro 124
Linding Å 124
Lindknud 29
Lunde 56f
Lydum 120
Lydum Å 120
Lyne 120
Lønborg 56
Lønne 54, 60, 74, 137
Lønnestak 137
Løvklisten 136
Løvstrup Plantage 114
Maltbæk Mose 34f
Marbæk 132
Marbæk Plantage 38, 133
Mejlby 114
Mosevrå 6
Muldbjerg-fundet 31f
Muldhøj 31

- Myrthue 37f, 132
 Nordby 19, 24, 71f, 82,
 128, 130
 Nykirke 125
 Nymindegab 20, 23,
 41, 69, 94, 137ff
 Nymindegab
 Plantage 137
 Nymindē strømmen
 '94f, 98, 137f
 Nysogn 52, 140
 Nørholm 123f
 Nørre Bork 56, 119
 Nørre Havrvig 138
 Nørre Lyngvig 94, 107,
 139, 141
 Nørre Nebel 53, 56, 119
 Nørre Vium 54, 111
 Oksby 56, 61, 135
 Oksbøl 6, 39, 64, 132,
 135
 Oksbøl Plantage 133
 Ovtrup 53, 66
 Pælebjerg 131
 Påbøl Plantage 122
 Ribe 5, 19f, 40, 42ff, 56,
 60, 93, 96, 126
 Ribe Bugt 8
 Rindby 81, 131
 Rindby Strand 129, 131
 Ringkjøbing 16, 41ff,
 92ff, 140
 Ringkjøbing Fjord 7,
 16, 29, 94f, 113ff,
 137
 Ringkjøbing
 Museum 93
 Rishøj 31
 Ristoft 33
 Rovst 64, 125
 Rækker Mølle 112
 Saltvandsakvariet 131
 Sandflod Hede 131
 Sankt Jacobi kirke 102
 Sankt Nicolai kirke 101
 Sig 124
 Sjelborg 37, 132
 Skads 56
 Skallingen 6, 132ff
 Skalling Sand 6, 19
 Skast 29
 Skelbækken 92
 Skibhøj 29
 Skjern 16, 41, 47, 61,
 105ff, 117
 Skjern Museum 112
 Skjern Å 4, 12, 27, 106,
 108f, 116f
 Skodbjerg 138
 Skonager 30, 39, 124
 Skovbjerg Bakkeø 92
 Sneum Å 127
 Solbjerg Plantage 127
 Spangsbjerg 39
 Spjald 33
 Stadil Fjord 7, 47
 Stavning 50, 115
 Store Darum 73, 127
 Store Mjøl 137
 Strandby 117
 Strellev 120
 Sydjysk Universitets-
 center 50, 91
 Syrenparken 37
 Sædding 39, 54, 111f
 Sønder Bork 53, 120
 Sønder Borris 57
 Sønder Havrbjerg 138
 Sønderho 19, 24, 44,
 70, 129f
 Sønder Lem 57, 114
 Sønder Lyngvig 139
 Sønderside 133
 Søndervig 7, 73
 Søndervig Vesterhavs-
 bad 140
 Sønder Vium 51, 57
 Tarm 118
 Tarm Enge 41, 106
 Tarp 56, 132
 Tarphage 132
 Tinghøje 31
 Tipperne 138
 Tirsbjerg Knap 122
 Tjæreborg 127
 Torsted 46
 Torstrup 58, 124
 Troldbakken 112
 Ulslo 132
 Varde 42, 44, 50, 57,
 66, 70, 100ff, 124f
 Varde Fjord 132
 Varde Stålværk 104
 Vardeysssel 41
 Varde Å 27, 30, 37,
 103, 122, 132
 Vedersø 50
 Vejers 6f, 134f
 Veldbæk 29
 Velling 52, 57
 Vester Horne
 herred 73f
 Vesterlund Kro 137
 Vester Nebel 56
 Vester Starup 56
 Videbæk 141
 Vilslev 43, 126f
 Vonå 92
 Vorbasse 39
 Vorgod 31, 52, 111
 Vorgod Å 111
 Værnengene 137f
 Ølgod 120ff
 Ølstrup 29, 140f
 Øster Lem Hede 114
 Ål 54, 63, 132
 Årgab 138
 Årre 36

Udsnit af Geodætisk Instituts kortværk – D/300. Copyright.

